

## Rüknü'l-İslâm Cüveynî ve el-Cem' ve'l-Fark Adlı Eseri\*

Osman Matpan

[0000-0001-6294-8268 | o.matpan@alparslan.edu.tr](mailto:o.matpan@alparslan.edu.tr)

Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, Muş, Türkiye

ROR ID: [009axq942](https://orcid.org/009axq942)

### Öz

Fıkıh ilmi, hicri ikinci asırdan itibaren yazılı metinlerle şekillenmeye başlamış ve zamanla şerhler, haşiyeler ile zengin bir literatüre sahip olmuştur. Fıkıh ilminin bu zengin külliyatı içinde görünüşte benzer ancak hüküm açısından farklılık gösteren meseleler ortaya çıkmıştır. Hicri dördüncü asırdan itibaren bu farkları işleyen müstakil eserler ortaya çıkmaya başlamış ve bu yöneliş fıkıh ilminin alt bir dalı olarak furûk ilminin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Bu çalışma, hicri IV. asırda yaşamış olan Şâfiî fakih Ebû Muhammed Rüknü'l-İslâm el-Cüveynî'nin (ö. 438/1047) hayatı ve onun *el-Cem' ve'l-fark* adlı eserinin tanıtılması ve furûk ilmindeki yerinin değerlendirilmesini ele alacaktır. Ancak bunun furûk ilmi hakkında ön bilgiyi gerektirmesi sebebiyle bu ilmin kavramları ve literatürü hakkında bilgi verilecektir. Çalışmada Cüveynî ve *el-Cem' ve'l-fark* adlı eseri amaçlandığından furûk ilmi ile ilgili genel bilgiler sınırlı tutulacaktır. Çalışma, *el-Cem' ve'l-fark* adlı eserin furûk literatürü içindeki yeri, yöntemi, içeriği ve furûk-u fikihiye ilmi açısından önemini incelemektedir. Bunun yanında, furûk eserlerinin hangi metotlarla yazıldığı ve Cüveynî'nin eserinin sonraki âlimler üzerindeki etkisi de tespit edilmiştir. Konu hakkında yapılan literatür taraması sonucunda, alanda daha önce gerçekleştirilmiş bir takım akademik çalışmalar tespit edilmiştir. Fakat bu çalışmaların bir kısmının belirli bir furûk-u fikihiye eserinin tahkiki, bir kısmının ise belirli bir eserde furûk-u fikihiye veya furûk-u fikihiye literatürü şeklinde olduğu görülmüştür. Rüknü'l-İslâm Cüveynî'nin *el-Cem' ve'l-fark* adlı eseri üzerine yapılmış herhangi bir akademik çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmada ise Cüveynî'nin hayatı ve onun *el-Cem' ve'l-fark* adlı eserinin tanıtılması ve furûk ilmindeki yerinin değerlendirilmesi üzerinde duracaktır. Ayrıca, eserin sonraki fakihler üzerindeki etkisi değerlendirilecek ve furûk ilmine katkısı ele alınacaktır. Furûk ilmi, fıkıh ilmi içerisinde hükümlerin temellendirilmesini ve icthâd melekесinin geliştirilmesini sağlayan önemli bir disiplin olarak kabul edilmiştir. *el-Cem' ve'l-fark*, günümüze ulaşan en eski Şâfiî furûk eserlerinden biri olup, klasik fıkıh konularının tamamında toplam 1223 mesele içermektedir. Eserde, meselelerin farkları açıklanırken Nass, icma ve Kıyas gibi delillerin sıralamasına dikkat edilmiştir. Araştırmada tarihsel ve karşılaştırmalı analiz yöntemleri kullanılmıştır. Öncelikle Rüknü'l-İslâm Cüveynî'nin hayatı, ilmi kişiliği ve yetiştiği ortam incelenmiş, ardından furûk ilminin tarihî süreçteki gelişimi ele alınmıştır. *el-Cem' ve'l-fark* adlı eserin içeriği ve yöntemi detaylandırılarak, furûk ilmi çerçevesinde nasıl bir sistematiğe sahip olduğu analiz edilmiştir. Çalışma, klasik fıkıh eserleri ve modern akademik kaynaklar ışığında nitel bir analiz yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Eser, furûk literatüründeki diğer eserlerle karşılaştırılarak ele alınmıştır. Çalışmada *el-Cem' ve'l-fark* adlı eserin Şâfiî mezhebinin günümüze ulaşan en eski furûk eseri olduğu tespit edilmiştir. Şâfiî mezhebine mensup bir fakih olan el-Cüveynî, eserinde Hanefî ve Malikî mezheplerine de atıfta bulunmuş, mukayeseli bir fıkıh yöntemi izlemiştir. Rüknü'l-İslâm Cüveynî'nin eseri, Şâfiî mezhebinin önde gelen alimleri ile diğer mezhep alimleri tarafından sıkça referans alınmış. Furûk eserleri genel olarak fûrû', kavâid ve karma olmak üzere üç metotla kaleme alınmış olup, bunlardan fûrû' metodu en yaygın olanıdır. Furûk ilmi, kavâid-i fikihiye, davâbit, eşbâh ve nezâir ve ilm-i hilâf gibi fıkıh ilimleriyle yakından ilişkilidir. Bu çalışma, furûk ilminin fıkıh disiplini içindeki konumuna ve önemini değinerek Cüveynî'nin eserinin furûk ilmindeki konumunu tespit etmeyi hedeflemektedir. Cüveynî'nin *el-Cem' ve'l-fark* adlı eserinin furûk ilminin sistemleşmesine ve fikhî meselelerin mukayeseli olarak ele alınmasına katkı sunduğu görülmektedir. Eserin, icthâd sistematiğinin gelişmesine katkı sunduğu ve mezhepler arası etkileşimi artırdığı görülmüştür. Bu çalışma, furûk ilminin

gelişimini ve *el-Cem' ve'l-fark*'ın fıkıh literatürü içindeki yerini detaylı bir şekilde analiz ederek, literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

## Anahtar Kelimeler

İslam Hukuku, Furûk-u Fıkhiyye, Rüknu'l-İslâm el-Cüveynî, Cem', Fark, Şâfiî Mezhebi

## Atıf Bilgisi

Matpan, Osman. "Rüknu'l-İslam Cüveynî ve el-Cem' ve'l-Fark Adlı Eseri". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (Eylül 2025), 748-774. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1679474>

|                      |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |
|----------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Geliş Tarihi         | 18.04.2025                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Kabul Tarihi         | 23.08.2025                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Yayın Tarihi         | 15.09.2025                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Değerlendirme        | İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme<br>*Bu çalışma Prof. Dr. Mehmet Birsin danışmanlığında 2021 tarihinde sunduğumuz "Ebu Muhammed Rüknu'l-İslâm Abdullâh b. Yûsuf b. Abdillâh el-Cüveynî ve el-Cem ve'l-Fark Adlı Eseri" başlıklı doktora seminerinin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir. |
| Etik Beyan           | Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.                                  |
| Yapay Zeka Kullanımı | Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar(lar) tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.                                                                                  |
| Benzerlik Taraması   | Yapıldı – Turnitin                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |
| Etik Bildirim        | <a href="mailto:ethicilahiyat@ogu.edu.tr">ethicilahiyat@ogu.edu.tr</a>                                                                                                                                                                                                                                                     |
| Çıkar Çatışması      | Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.                                                                                                                                                                                                                                                                                        |
| Finansman            | Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| Telif Hakkı & Lisans | Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.                                                                                                                                                                                       |

## Rukn al-Islam al-Juwayni and His Book al-Jam' wa'l-Fark\*

Osman Matpan

[0000-0001-6294-8268](mailto:0000-0001-6294-8268) | [o.matpan@alparslan.edu.tr](mailto:o.matpan@alparslan.edu.tr)

Muş Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Arabic Language and Rhetoric, Muş, Türkiye

ROR ID: [009axq942](https://orcid.org/009axq942)

### Abstract

Islamic jurisprudence (fiqh) began to take shape with written texts from the second century of the Hijri calendar, eventually developing a rich literature through commentaries and glosses. Within this vast corpus of jurisprudential scholarship, cases that appear similar but differ in legal rulings have emerged. From the fourth century Hijri onwards, independent works began to be written that examined these differences, leading to the establishment of furūq (distinctions) as a sub-discipline within fiqh. This study aims to introduce the life of Abū Muḥammad Rukn al-Islām al-Juwaynī, a Shāfi'ī jurist from the fourth Hijri century, and to analyze his work al-Jam' wa'l-Farq, evaluating its significance within the discipline of furūq. Since an understanding of this work requires prior knowledge of the science of furūq, an overview of its concepts and literature will be provided. However, as the primary focus of this study is al-Juwaynī and his work al-Jam' wa'l-Farq, general information on furūq will be kept limited. The study examines the place of al-Jam' wa'l-Farq within the furūq literature, its methodology and content, and its importance in the field of furūq-fiqh. Additionally, it explores the methods employed in writing furūq works and investigates the influence of al-Juwaynī's work on subsequent scholars. A literature review has identified several previous academic studies in the field. However, many of these works focus on the critical edition of specific furūq-u fiqhiyya texts, furūq-u fiqhiyya within a particular work, or the broader furūq-u fiqhiyya literature. No prior academic study has been found that specifically examines Rukn al-Islām al-Juwaynī's al-Jam' wa'l-Farq. This study, therefore, aims to introduce al-Juwaynī's life and his work, evaluating its place within the furūq discipline. Furthermore, it assesses the impact of this work on later jurists and its contributions to the science of furūq. The science of furūq is regarded as an essential discipline within fiqh, as it facilitates the rationalization of legal rulings and the enhancement of ijtihād (reasoning) capabilities. Al-Jam' wa'l-Farq is one of the earliest surviving Shāfi'ī furūq works, covering 1,223 jurisprudential issues across classical fiqh topics. The work clearly outlines the differences between various cases, following the order of evidence sources like scriptural texts (naṣṣ), consensus (ijmā'), and analogy (qiyās). This research employs historical and comparative analysis methods. It begins by examining the life, scholarly contributions, and intellectual milieu of Abū Muḥammad Rukn al-Islām al-Juwaynī. This phase is followed by an exploration of the historical development of the science of furūq. This study then delves into the content and methodology of al-Jam' wa'l-Farq, analyzing its systematic approach within the framework of furūq science. This research is conducted through a qualitative analysis, utilizing classical fiqh texts and modern academic sources. Al-Jam' wa'l-Farq is examined in comparison with other furūq works, assessing its influence on later jurists. While al-Juwaynī adhered to the Shāfi'ī school, his work also references the Ḥanafī and Mālikī schools, employing a comparative fiqh methodology. The work of al-Juwaynī has been frequently cited by later jurists and utilized by both Shāfi'ī and non-Shāfi'ī scholars. Furūq works are generally written following three main methodologies: furū' (branches of law), qawā'id (legal maxims), and a hybrid approach. Among these, the furū' method is the most used. The discipline of furūq is closely related to qawā'id fiqhiyya (legal maxims), qawābiṭ, ashbāh wa naẓā'ir, and 'ilm al-khilāf (the science of legal disputes). This study underscores the role and significance of furūq within fiqh and demonstrates how al-Juwaynī's al-Jam' wa'l-Farq contributed to the systematization of furūq and the comparative analysis of jurisprudential issues. The study further highlights the work's role in advancing the methodology of ijtihād and fostering inter-sect interactions.

Ultimately, this study aims to contribute to the academic literature by providing a comprehensive analysis of the development of furūq and the position of al-Jam' wa'l-Farq within Islamic law.

## Keywords

Islamic Law, Fiqh Differences, Rukn al-Islam al-Juwayni, Combination, Differences, Shafi'i Madhhab

## Citation:

Matpan, Osman. "Rukn al-Islam al-Juwayni and His Book al-Jam' wa'l-Fark". *Journal of Eskişehir Osmangazi University Faculty of Theology* 12/2 (September 2025), 748-774. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1679474>

|                                |                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |
|--------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Date of Submission             | 04.18.2025                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Date of Acceptance             | 08.23.2025                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Date of Publication            | 09.15.2025                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Peer-Review                    | Double anonymized / Two External<br>*This study is based on the doctoral seminar titled 'Abū Muhammad Rukn al-İslām 'Abd Allāh b. Yūsuf b. 'Abd Allāh al-Juwaynī and His Work al-Jam' wa'l-Farq,' which we presented under the supervision of Prof. Dr. Mehmet Birsin in 2021.                             |
| Ethical Statement              | This study does not require ethics committee approval, as the data used were obtained from literature review/published sources. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. |
| Use of Artificial Intelligence | No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. The entire content of the study was produced by the author(s) in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.                                                           |
| Plagiarism Checks              | Yes - Turnitin                                                                                                                                                                                                                                                                                             |
| Complaints                     | <a href="mailto:ethicilahiyyat@ogu.edu.tr">ethicilahiyyat@ogu.edu.tr</a>                                                                                                                                                                                                                                   |
| Conflicts of Interest          | The author has no conflict of interest to declare.                                                                                                                                                                                                                                                         |
| Grant Support                  | The author acknowledges that he received no external funding in support of this research.                                                                                                                                                                                                                  |
| Copyright & License            | Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.                                                                                                                                                                                                    |

## Giriş

Hicri ikinci asırdan itibaren yazılmaya başlayan fıkıh ilmi, zaman içerisinde zengin bir literatüre sahip olmuştur. Çok zengin bir literatüre sahip olan fıkıh ilmi zaman içerisinde birçok alt disipline kaynaklık etmiştir. Çalışmanın odağında olan Ebû Muhammed el-Cüveynî'nin "*el-Cem' ve'l-fark*" adlı eseri fıkıh ilmini alt bir disiplini olarak doğan furûk ilminin önemli bir eseridir. Furûk-u fıkhiyye' düşüncesinin fıkıh ile ilk zamanlardan itibaren gözetilen bir durum olduğu, ilk telif edilen fıkıh eserlerinden itibaren benzer meselelerin hükümlerinin farklı olmasını sağlayan nedenleri üzerinde durulduğunu söylemek mümkün olsa da furûk ilmi müstakil bir disiplin olarak IV/X. yüzyılın başlarından ortaya çıkmıştır.<sup>1</sup>

Çalışmanın amacı, Rüknu'l-İslâm Ebû Muhammed el-Cüveynî'nin hayatı hakkında bilgi vermek ve günümüze ulaşmış en eski Şâfiî furûk kitabı olan "*el-Cem' ve'l-fark*" adlı eserini tanıtmaktır. Buna bağlı olarak furûk-u fıkhiyye ilmi, bu ilmin ilgili olduğu kavramlar ve bu alanda yazılan eserler hakkında kısaca bilgi verilerek bu ilim dalının tanıtılması olacaktır. Bu çalışma, öncelikle Rüknu'l-İslâm el-Cüveynî'nin hayatı, yetiştirdiği ilmi ortam, hocaları, öğrencileri ve telif ettiği eserler üzerinde durarak onun furûk sahasındaki konumunu tahlil etmeyi hedeflemektedir. Ardından furûk-u fıkhiyyenin tanımı, önemi, faydaları, telif metotları ve bu alandaki klasik literatür ele alınmış, nihayetinde *el-Cem' ve'l-fark*'ın muhtevası, yöntemi ve furûk geleneği içindeki yeri sistematik bir şekilde incelenmiştir. Bu bağlamda eserin kaleme alınma amacı ve bölümleri hakkında bilgi verilmiş, Cüveynî'nin kaynakları ve Cüveynî'den nakilde bulunanlar tespit edilmeye çalışılmış ve kitaptan bazı örnekler verilerek çalışma tamamlanmıştır. Çalışmada nitel araştırma yönteminin araçlarından olan doküman analizi metodu esas alınacaktır.

## 1. Rüknu'l-İslâm Cüveynî'nin Hayatı ve Yetiştirdiği İlmî Ortam

### 1.1. Rüknu'l-İslâm Cüveynî'nin Hayatı

Ebû Muhammed Rüknu'l-İslâm Abdullah b. Yusuf b. Abdillâh el-Cüveynî (ö. 438/1047), imâm-ül-Haremeyn Ebû'l-Meâli el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) babasıdır. Rüknu'l-İslâm el-Cüvenî kendisinden bahsederken Arapların Sinbis kabilesinden olduğunu söylemiştir.<sup>2</sup> Günümüzde İran'ın Horasan eyaleti Nişâbur bölgesinde bulunan Cüveyn beldesinde doğduğu belirtilmiş olmakla beraber kaynaklarda doğum tarihi hakkında bilgiye ulaşılamamıştır.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Ya'kûb b. Abdilvehhâb el-Bâhüseyn, *el-Furûku'l-fıkhiyye ve'l-usûliyye, mukavvematuhâ, şurâtuhâ, neş'etuhâ, tetavvuruha, dirâseten nazariyyeten, vassıyyeten, târihiyyeten* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1998), 68.

<sup>2</sup> Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi-n nübela*, thk. Abdussettâr Ahmed Arnavut-vd. (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1985), 17/617-618; Ebû Nasr Tâcüddin Abdülvehhab b. Abdülkafi es-Sübkî, Tâcüddin, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmut Muhammed et-Tanahî- Abdülfettah Muhammed el-Hulo (Mısır: Daru Hecer, 1413), 5/73-74; Beşir Gözübenli, "Cüveynî, Rüknu'lislam", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/144; Rüknu'lislam Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf el-Cüveynî, *Rüknu'lislam, el-Cem' ve'l-fark*, thk. Abdurrahman b. Selame b. Abdullah Müzeynî (Beyrut: Daru'l-Cil, 2004), 1/3.

<sup>3</sup> Başta İbnü's-Salâh'ın, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-ayân ve enbâ-u ebnâ'iz-zamân*, Zehebî'nin, *Siyeru a'lâmi-n nübela*, Sübkî'nin *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, İsnevî'nin, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, İbnü'l-İmad'ın, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, adlı eserleri olmak üzere ulaşabildiğimiz tabakat kitapları, daha sonra Beşir Gözübenli'nin (Cüveynî, Rüknu'lislam), Abdülazîm Mahmûd ed-Dib'in (Cüveynî, İmam-ül-Haremeyn) adlı *DİA* maddelerinde Rüknu'lislam Cüveynî'nin doğumu hakkında bilgilere rastlayamadık.

Kaynaklar, Cüveynî'nin ilim tahsil etmekle meşgul olduğu ve ilme teşvik ettiği, onun ilim meclisinde sadece ilmi konuların konuşulduğundan, bunula birlikte Cüveynî'nin müttaki, heybetli, zühd ve vera' sahibi olduğu, ilmiyle amel etiği ve ibadetle meşgul olduğundan bahseder. Şeyhülislam Ebû Osman es-Sabûnî, onun hakkında; "*Ebû Muhammed, İsrail-oğullarından olsaydı onun menkıbeleri çokça aktarılır ve onunla iftihar ederlerdi*"<sup>4</sup> demiştir. Hak etmediği birine vermiş olabilme veya unutmaya ihtimalinden dolayı zekâtını senede iki defa verirdi.<sup>5</sup> Ayrıca İmam Ebû Muhammed'in, mezhep taassubu olmayan hakikati nerede bulursa ona tabi olan, hakikate davet eden ve hak yolunda mücadele eden bir âlim olduğu kaydedilmektedir.<sup>6</sup> İmam Ebû Muhammed el-Cüveynî, 17 günlük bir hastalıktan sonra orta yaşlarında iken Nîşâbur'da 438 yılında vefat etmiştir.<sup>7</sup> Ebû Muhammed el-Cüveynî, zengin bir ilim ortamında yetişmiştir. Babası meşhur bir nahiv ve Arap dil bilgini idi, kardeşi ise, hadis ve tasavvuf gibi ilimlerle uğraşıyordu. Bu sayede küçük yaştan itibaren ilim konuşulan bir ortamda yetişmiş, babası ve kardeşinden ilim tahsiline başlamıştır.<sup>8</sup>

## 1.2. Nîşâbur'un İlmî Yapısı

Ebû Muhammed el-Cüveynî ilk tahsilini ailesinden aldıktan sonra ilim tahsiline devam etmek için Nîşâbur'a gitmiştir. Oradan da Merv şehrine gidip fıkıh, usul ve tefsir gibi ilimlerde iyi bir eğitim sürecinden sonra otorite olmuştur. İlim tahsilini bitirdikten sonra tedris için Nîşâbur'a dönmüştür.<sup>9</sup> Ebû Muhammed el-Cüveynî, İslam ilim tarihinin en parlak dönemlerinden olan hicri dördüncü asrın sonu ile beşinci asrın başında yaşamıştır. Bu asırlarda birçok ilim adamı yetişmiş ve farklı ilimlerde eserler telif edilmiştir.<sup>10</sup>

Cüveynî'nin yetişmiş olduğu şehirlerden biri olan Nîşâbur şehri Abbasiler döneminde o bölgenin önemli ilim merkezlerinden idi. Ünlü Seyyah İbn Battuta (ö.770/1368-69), Nîşâbur'un medreselerinden bahsederken, şehir camisinin şehrin merkezinde olduğunu camiye yakın dört medrese ve bu medreselerde Kur'an-ı Kerim ve fıkıh okuyan birçok talebe bulunduğunu, o medreselerin bölgenin hatta Horasan, Irak, Şam, Bağdat ve Mısır medreselerinin en güzellerinden olduklarını, aktarmaktadır.<sup>11</sup>

Yakut el-Hamevî (ö.626/1229) Nîşâbur'un büyük bir şehir, ilmin beşiği ve ulemanın ikametgâhı olduğunu, gezdiği şehirler arasında onun gibisini görmediğini.<sup>12</sup> Başka bir yerde ise

<sup>4</sup> Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Abdülkadir Arnavut- Mahmut Arnavut (Şam-Beyrut: Daru İbn Kesir, 1989), 5/176.

<sup>5</sup> Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdîrrahmân b. Mûsâ İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, thk. Muhyiddîn Ali Necîb (Beyrut: Daru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992), 1/520.

<sup>6</sup> Sübkî, Tâcüddîn, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 5/77.

<sup>7</sup> İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, 1/521; Sübkî, Tâcüddîn, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 5/75.

<sup>8</sup> Cüveynî, Rüknu'lislâm, *el-Cem' ve'l-fark*, 1/4-5.

<sup>9</sup> Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân ve enbâ-u ebnâ'iz-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Daru Sader, 1978), 3/43; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, thk. Abdullah el-Cübûrî (Riyad: Daru'l-Ulum, 1981), 1/338-339.

<sup>10</sup> Cüveynî, Rüknu'lislâm, *el-Cem' ve'l-fark*, 1/5.

<sup>11</sup> Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî İbn Battuta, *Tuhfetü'n-nüzzâr fi garâ'ibi'l-emsâr ve acâ'ibi'l-esfâr/Rihletü İbn Battûta*, thk. Muhammed Abdülmüim Aryan (Beyrut: Daru İhyai'l-Ulum, 1987), 1/394-395.

<sup>12</sup> Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Daru Sâdir, 1977), 5/331.

Nîşâbur'un doğuya/ilme açılan önemli bir kapı olduğundan dünyanın üç büyük şehrinden biri olduğunu belirtmiştir.<sup>13</sup> O dönemde ilmin yaygın olmasının birçok sebebi olmakla birlikte, halife ve valilerin âlimleri teşvik etmesi, medrese ve kütüphanelerin yaygın olması başlıca sebeplerdendir.<sup>14</sup> Cüveynî'nin yetiştiği ilmî ortamı daha iyi anlamak için Şâfiî ulamasının Nîşâbur'da inşa ettiği bazı fıkıh medreselerine kısaca değinmek istiyoruz.<sup>15</sup>

- Su'lûkî Medresesi: Ebû't-Tayyib Sehl b. Muhammed es-Su'lûkî (ö. 404/1013-1014) tarafından inşa edilmiştir.<sup>16</sup> Su'lûkî, Cüveynî'nin hocalarındandır.
- Ebû Ali ed-Dekkâk (ö. 405/1015) Medresesi: Ebû Alî Hasen b. Alî b. Muhammed (ö. 405/1015) tasavvuf erbabı ve Şâfiî fıkıh âlimlerindendir.<sup>17</sup> Medresesini inşa edinceye kadar değişik yerlerde tedris faaliyetlerini yürütmüştür.<sup>18</sup>
- Ebû İshak el-İsferâyînî (ö. 418/1027) Medresesi: Rüknuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-İsferâyînî (ö. 418/1027) Kaynaklarda 405 senesinden önce Nîşâbur'da onun gibi bir medrese olmadığından bahsedilir.<sup>19</sup>

Bundan anlaşılıyor ki ilk medreseler Nîşâbur ve etrafında kurulmuştur. Cüveynî, ilim tahsilinin ikinci ve önemli kısmını Nîşâbur'da görmüştür.<sup>20</sup> Cüveynî'nin ilim tahsil ettiği diğer bir şehir de Merv'dir. İslam ilim tarihine bakıldığında, Cüveynî'den önce ve ondan sonra Cüveynî, Nîşâburî ve Mervezî nisbetleriyle meşhur olan ve İslam ilim mirasında büyük katkısı olan onlarca âlim ve düşünür mevcuttur.

### 1.3. Hocaları

Cüveynî, yaşadığı asrın geleneğine uyarak zamanındaki ilimlerin çoğunu tahsil etmeye ve farklı hocalardan ders almaya gayret etmiştir. Bu vesileyle de ilim yolculukları yapmıştır. Farklı alanlarda öne çıkan hocaları şunlardır:

- Ebû Yakup Yusuf b. Muhammed el-Ebyûrdî (ö. 400/1009-1010 civarı), *el-Mesâil fi'l-Fıkıh* adında bir eser yazmıştır. Cüveynî'nin ilk fıkıh hocasıdır.<sup>21</sup>

<sup>13</sup> Hamevî, Mu'cemü'l-büldân, 5/223.

<sup>14</sup> Cüveynî, Rüknu'lislâm, *el-Cem' ve'l-fark*, 1/5-6; Furkan Çelebi, *Orta çağda bir İslâm şehri Rey -Büveyhiler Dönemi-* (Ankara: Fecr, 2022), 181-185.

<sup>15</sup> Nîşâbur medreseleri hakkında detaylı bilgi için Bkz. Muhammed, "Hicri 5. Asırda Nîşâbur medreseleri", 946-969.

<sup>16</sup> Muhammed, "Hicri 5. Asırda Nîşâbur Medreseleri" 954.

<sup>17</sup> Recep Uslu, "Dekkak, Ebu Ali", DİA (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/112.

<sup>18</sup> Muhammed, "Hicri 5. Asırda Nîşâbur Medreseleri", 953.

<sup>19</sup> Salih Sabri yavuz, "İSFERÂİYİNİ, Ebû İshak", DİA (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/515.

<sup>20</sup> İslam tarihinde ilk medreselerin Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk (ö. 485/1092) tarafından kurulduğu genel kabulü yaygın olmakla birlikte, Nizâmiyye medreseleri ile yaklaşık aynı tarihlerde yine Büyük Selçuklu Devleti bürokratlarından Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd el-Harezmî tarafından (459/1067) yılında, Bağdat'ta İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin kabri üzerine Meşhed-i Ebî Hanîfe (Şerefiyye / Azamiye) Medresesi kurulmuştur. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 16/12; Abdülhamit Dündar, *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri: İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Medresesi Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2012), 42; Hilmi Demir, *Ehli Sünnetin Kurucu Öznesi Ebu Hanife- Adil Toplumun Temelleri* (Ankara: Anadolu yayınları, 2021), 18-23. Bazı araştırmacılar ilk medreseleri Abbasi halifesi Me'mun (ö. 218/833)'nun dönemine kadar götürmüştür. Bkz. (Nebi Bozkurt, "Medrese", DİA (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/323.) Ancak Zehebî (ö. 748/1348), hadis ve fıkıh âlimi olan Ebû Bekir Ahmed b. İshak es-Sibğî (ö. 342/954)'nin Nîşâbur'da "Dârüssünne" adında bir medrese kurduğundan bahseder. bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi-n nübela*, 17/170. Tarihi kaynaklarda ilk medresenin Nîşâbur'da Hassan b. Muhammed el-Kuraşî (ö. 349/960) tarafından inşa edildiği kaydedilmektedir. Bkz. Hüseyin İbrahim Muhammed, "Hicri 5. Asırda Nîşâbur Medreseleri"

<sup>21</sup> Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiîyyeti'l-kübrâ*, 5/73; Müzeynî, *el-Cem' ve'l-fark*, 1/11.

- Ebü't-Tayyib Sehl b. Muhammed es-Su'lûkî (ö. 404/1013-1014) Şâfiî fıkıh âlimi olup Nîşâbur müftüsünün oğludur. Sonraki süreçte kendisi de bu göreve getirilmiştir. Nîşâbur'da adıyla anılan bir medrese kurmuştur.<sup>22</sup>
- Ebû Bekr Abdullah b. Ahmed b. Abdillâh el-Kaffâl el-Mervezî el-Horasânî (ö. 417/1026), Şâfiî fakihi olup “el-Kaffâl es-Sagîr” olarak da bilinir. Muhammed b. Ali el-Kaffâl (el-Kaffâl el-Kebir)'den ayırt edilmesi için bu lakabı almıştır. Otuz yaşlarında fıkıh tahsiline yönelmeden önce kilitçilik yaptığından “Kaffâl” lakabıyla anılmıştır.<sup>23</sup>
- Ebû Nuaym el-İsferâyînî Abdülmelik b. el-Hasan b. Muhammed b. İshak b. el-Ezher el-Ezherî, (ö. 400/1009-1010) babasının dayısından, *Müsnedü Ebî Avâne*, adıyla da bilinen, Sahîhi Müslim üzerine düzenlenmiş müstahreci okumuştur. Ömrünün sonuna doğru Nîşâbur'a gelmiş ve burada ilmi faaliyet göstermiştir.<sup>24</sup>
- Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed b. Mahmiş ez-Ziyadî (ö. 400/1009 veya 410/1019), zamanında Nîşâbur'da Muhaddis ve Fukahanın önde gelenlerindendi. Dil ve edebiyat alanların da hâkimdi.<sup>25</sup>
- Adnân b. Muhammed ed-Dabbî.<sup>26</sup>
- İbn Mahmiş ve Ebü'l-Hüseyn b. Bişrân.<sup>27</sup> Son üç şahıs Cüveynî'nin hocaları arasında zikredilmekle birlikte haklarında detaylı bilgiye ulaşılamamıştır.
- Ebû Yakup Yusuf b. Abdullah el-Cüveynî. Cüveyn beldesinde seçkin bir dilci ve edebiyatçı idi.<sup>28</sup> Rüknu'l-İslâm Cüveynî'nin babası olup kaynaklarda hayatı hakkında fazla bilgiye rastlanılamamıştır.<sup>29</sup>

#### 1.4. Öğrencileri

İmamü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbü'rî 418-419/1028 yılında doğdu. Ebû Muhammed el-Cüveynî'nin oğludur. İlk tahsilini fıkıh ve hadis alanında Nîşâbur'un önde gelen müderrislerinden olan babasından almıştır. Daha sonra amcasından ders almıştır. Babası vefat edince henüz yirmili yaşlarda ve tahsilini bitirmemiş olmasına rağmen babasının yerine müderrislikle görevlendirildi. 478/1085 yılında 59 yaşında vefat ettiğinde 400'den fazla öğrencisi vardı. Fıkıhla ilgili eserlerinden bazıları şunlardır, *el-Burhan fî usûlî'l-fıkh*, *el-Gıyaşî (Gıyâşü'l-ümem fî iltiyâsî'z-zulem)*, *el-Varakat fî usûlî'l-fıkh* ve “hayatımın meyvesi” diye nitelendirdiği *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*. Bu eser, Şâfiî

<sup>22</sup> İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, 1/521; Muhammed, “*Hicri 5. Asırda Nişabur Medreseleri*”, 954.

<sup>23</sup> İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, 1/521; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 5/73; Cengiz Kallek, “*Kaffâl, Abdullah b. Ahmed*”, DİA (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/146.

<sup>24</sup> Zehebî, *Siyeru a'lâmi-n nübela*, 17/71.

<sup>25</sup> Zehebî, *Siyeru a'lâmi-n nübela*, 17/276-278; Müzeynî, *el-Cem' ve'l-fark*, 1/9.

<sup>26</sup> Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 5/73.

<sup>27</sup> Gözübenli, “*Cüveynî, Rüknu'lislam*”, 8/144.

<sup>28</sup> İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 1/210.

<sup>29</sup> Başta İbnü's-Salâh'ın, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-ayân ve enbâ-u ebnâ'iz-zamân*, Zehebî'nin, *Siyeru a'lâmi-n nübela*, Sübkî'nin *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, İsnevî'nin, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, İbnü'l-İmad'ın, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbârî men zeheb*, adlı eserleri olmak üzere ulaşabildiğimiz tabakat kitapları, daha sonra Beşir Gözübenli'nin (Cüveynî, Rüknu'lislam), Abdülazîm Mahmûd ed-Dib'in (Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn) adlı DİA maddelerinde Ebû Yakup Yusuf b. Abdullah el-Cüveynî'nin (Rüknu'l-İslâm Cüveynî'nin babasının) hayatı hakkında bilgilere rastlayamadık.

fıkına dair önemli kaynaklardan biridir.<sup>30</sup> Abdülkerim b. Yunus b. Muhammed b. Mansur. Ebü'Fadl el-Ezcahî, Horasan'ın Ezcah köyüne nisbetle ezcahî denilmiştir, takva sahibi ilmi kişiliği oturmuş bir âlim olup Şâfiî mezhebine hâkim, hadis ilmi ile ilgilenmiş ders alıp vermiştir. 486 yılında vefat etmiştir.<sup>31</sup> Kadî Ebû Mansûr, Muhammed b. Şâdân et-Tusî, fıkıh ve fıkıh usulüne vakıf idi. Meyyâfârikîn<sup>32</sup> eyaletinde kadılık yapmıştır. Burada kadılık görevinin yanında ders vermiştir. Öğrencileri arasında Ebû Bekr Fahrû'l-islâm Muhammed b. Ahmed b. el-Hüseyn eş-Şâfi el-Fârikî (ö. 507/1114) vardır.<sup>33</sup>

### 1.5. Eserleri

İmam Cüveynî, tefsir, hadis, fıkıh ve Arapça gibi İslami ilimlerin birçok alanında ilmi yetkinliğe/zenginliğe sahip olmasına rağmen az eser telif eden âlimlerden sayılır. Sübkî (ö. 771/1370): Cüveynî hakkında şöyle demektedir: “*Nîşâbur'da ashabımızdan bazıları; Horasan'da üç imam vardır: muhakkik olup çok eser yazan, muhakkik olup az eser yazan ve muhakkik olmayıp çok eser yazan. Muhakkik olup az eser yazan; İmam Ebû Muhammed el-Cüveynî'dir' demişler.*”<sup>34</sup>

- el-Cem've'l-fark/Kitâbü'l-Furûk
- es-Silsile, müellif *el-Cem' ve'l-fark* kitabında bu kitaba atıfta bulunmuştur.<sup>35</sup> Bu isimlendirme, müellifin meseleleri birbirilerine bağlayarak ele almasından kaynaklanmıştır.<sup>36</sup> Eser, Halit b. Nevvar b. Muhtî en-Nemr tarafından tahkik edilerek iki cilt olarak yayımlanmıştır (Ervika li'd-Dirasati ve'n-Neşr 2016). Şemsettin b. el-Kammah (ö. 741) bu kitabı ihtisar etmiştir. Bu muhtasarın yazma nüshası, Ümmü'l-Kura Üniversitesi İlmî Araştırmalar Merkezi'nde (186 f) numarasıyla kayıtlıdır. Muhtasarın diğer bir nüshası da Türkiye'de Topkapı Sarayı yazma eser olarak kayıtlarda mevcuttur.<sup>37</sup>
- et-Tabsıra veya imam Nevevî'nin aktarımıyla “*et-Tabsıra fi'l-Vesvese*”. Küçük bir cilt olan kitap genelde ibadet konuları ile vesveseye sebep olan bazı meseleleri ele almış. Eser Medine İslam Üniversitesinde doktora tezi doktora tezi kapsamında çalışılmış; Muhammed b. Abdülaziz b. Abdullah es-Südeys tarafından tahkik edilerek tek cilt olarak yayımlanmıştır.<sup>38</sup> Kitabın yazma nüshası ise Medine Hikmet Arif kütüphanesinde Şâfiî fıkıhı (45) numara ile kayıtlıdır.<sup>39</sup>

Kaynaklarda Ebû Muhammed el-Cüveynî'ye şu kitaplar da atfedilmiştir:

- et-Tezkire, fıkıhla ilgili.<sup>40</sup>

<sup>30</sup> Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 5/ 167-173; Gözübenli, “Cüveynî, Rükûnülislam”, 8/144; Abdülazîm Mahmûd Dib, “Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/141-144.

<sup>31</sup> Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 5/162.

<sup>32</sup> Diyarbakır'ın Silvan ilçesinin eski ismi.

<sup>33</sup> İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, 1/338; Cengiz Kallek, “Şâfi, Muhammed b. Ahmed”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/369.

<sup>34</sup> Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 4/344.

<sup>35</sup> Cüveynî, *Rükûnülislâm, el-Cem' ve'l-fark*, 1/186.

<sup>36</sup> İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân ve enbâ-u ebnâ'iz-zamân*, 3/47; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 5/75.

<sup>37</sup> Cüveynî, *Rükûnülislâm, el-Cem' ve'l-fark*, 1/15. Eser Topkapı yazma eser kütüphanesinde, 4287 no ile kayıtlıdır.

<sup>38</sup> (nşr. Müessesetu Kurtuba, Kahire, 1993).

<sup>39</sup> Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 5/75; Cüveynî, *Rükûnülislâm, el-Cem' ve'l-fark*, 1/15-16.

<sup>40</sup> Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 5/75.

- Şerhu'r-Risale, İmam Şâfiî'nin Risale'sinin şerhidir.<sup>41</sup>
- Muhtasarı'l-Muhtasar, Müzenî'nin Muhtasarının muhtasarıdır. Ulema bu kitabı çokça şerh etmiştir.<sup>42</sup>
- Takriru'l-Muhtasar, Müellif *el-Cem' ve'l-fark* kitabında bu kitaba atıfta bulunmuştur.<sup>43</sup>
- el-Veciz, ibadetler konusunda telif edilmiştir. İmam Nevevî bu kitaptan bahsetmiş ve ondan nakillerde bulunmuştur.<sup>44</sup>
- el-Muhît, Cüveynî'nin herhangi bir mezhebe bağlı kalmadan doğrudan ayet ve hadislerle dayanarak yazmaya başladığı bu kitap, Beyhâkî'nin tenkidine maruz kalmış bundan dolayı Rüknu'l-İslâm Cüveynî kitabı tamamlamaktan vazgeçmiştir.<sup>45</sup> Nevevî, el-Mecmu'<sup>46</sup>, İsnevî ise *et-Temhid*<sup>47</sup> adlı eserinde bu kitaptan nakilde bulunmuşlardır.
- el-Vesail fi Furûkî'l-Mesâil, ve Mevkifü'l-İmâm ve'l-Me'mûm<sup>48</sup>
- Şerhu Uyuni'l-Mesâil, bu kitabın Ebû Muhammed el-Cüveynî'ye aidiyeti şüphelidir.<sup>49</sup>
- Ayrıca, *et-Tefsirü'l-Kebir*, adında bir kitabı olduğu kaynaklarda geçmektedir. Bu tefsirin her ayette on çeşit ilim içerdiğinden bahsedilmektedir.<sup>50</sup>

## 2. Furûk-u Fıkhiyye İlminin Tanımı ve Gelişimi

### 2.1. Furûk-u Fıkhiyyenin Tanımı

Furûk/فروق sözlükte; “ayırarak, iki şeyi birbirinden ayıran nitelik<sup>51</sup>, saçın ikiye ayrıldığı yer<sup>52</sup>, açıklamak<sup>53</sup>” gibi anlamlara gelen فَرَق /f-r-k fiilinin mastarı olan fark<sup>54</sup> sözcüğünün çoğuludur. Terim olarak furûk ilminin farklı tanımları yapılmıştır. Süyûtî (ö. 911/1505) furûk ilmini şöyle tanımlamıştır: “Şekil ve mana açısından bir, illet ve hüküm açısından farklı olan meselelerin farkının anlatıldığı ilim dalıdır”.<sup>55</sup> Fâdânî, (ö. 1411/1990) ise furûk ilmini “iki benzer meseleye aynı hükmü vermeyecek şekilde aralarındaki ayırıcı durumları bilmek.”<sup>56</sup> şeklinde

<sup>41</sup> Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 5/75.

<sup>42</sup> Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 5/75.

<sup>43</sup> Cüveynî, *Rüknu'l-İslâm, el-Cem' ve'l-fark*, 1/256.

<sup>44</sup> Muhyî'd-Din Ebû Zekerîya Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmu' şerhu'l-Mühezzebe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmecud- vd. (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011), 1/318.

<sup>45</sup> Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 5/76-78; Gözübenli, “Cüveynî, *Rüknu'l-İslâm*”, 8/144.

<sup>46</sup> Nevevî, *el-Mecmu' şerhu'l-Mühezzebe*, 2/380, 2/447.

<sup>47</sup> Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el-İsnevî, *et-Temhid fi tahrirci'l-furu ale'l-usul*, thk. Mahammed Hüseyin Heyto (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1400), 76.

<sup>48</sup> Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 5/75. Bu eserlerin yazma nüshaları için bkz. Brockelmann, GAL, 1, 482; Suppl, 1.667. Gözübenli, “Cüveynî, *Rüknu'l-İslâm*”, 8/144.

<sup>49</sup> Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 5/76; Müzeynî, *el-Cem' ve'l-fark*, 1/15-16.

<sup>50</sup> İbn Halikân, *Vefeyâtü'l-ayân ve enbâ-u ebnâ'iz-zamân*, 3/47.; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 5/76.

<sup>51</sup> Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Daru Sâdir, ts.), 10/299.

<sup>52</sup> Halil b. Ahmed Ebu Abdurrahman el-Ferahidî, *Kitabu'l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzumî- Halil es-Samürî (Daru ve Mektebetu Hilal, ts.), 5/147.

<sup>53</sup> Muhammed Murtazâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Abdussettâr Ahmed Ferrac (Kuveyt: Matba'atu Hukûmeti'l- Kuveyt, 1965), 26/280-281.

<sup>54</sup> Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, 26/280-281.

<sup>55</sup> Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir* (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 7.

<sup>56</sup> Ebû'l-Feyz Alemüddîn Muhammed Yâsîn b. Muhammed İsâ el-Fâdânî el-Mekkî, *el-Fevâ'idü'l-ceniyye (hâşiye) 'ale'l-Mevâhibi's-seniyye Şerhi'l-Ferâ'idü'l-behiyye' fi Nazmi'l-Kavâid-i'l-Fikhiyye*, 2. Bs. (Beyrut, Daru'l-Beşâirü'l-İslamiyye, 1996), 1/98.

tanımlamıştır. Bu iki tanım, “fıkıh/fikhî” kaydı yer almadığından ağıyarını mâni olmadıkları gerekçesiyle itiraz edilebilir. Furûk-u fıkhiyyenin tanımına “fıkıh” kaydı eklenerek “Fıkıhın dış görünüş bakımından birbirine benzeyen, ancak hüküm ve hukuki değerlendirme açısından farklı olan veya şekil itibariyle farklı oldukları halde aynı hükme tabi meseleleri konu edinen bir ilim dalının adıdır”<sup>57</sup> veya “Görünüşte birbirine benzeyen, ancak hüküm, illet ve delil açısından farklı olan fikhî meseleleri inceleyen ilimdir”<sup>58</sup> şeklinde tanımlamak mümkündür.

Fıkıh literatüründe bazen furûk kelimesinin yerine, Eşbâh ve Nezâir, kavâid, zavâbit, el-Cem' ve'l-fark, gibi kelime ya da terkipler kullanılmıştır. Örneğin Ebû Muhammed el-Cüveynî (ö. 438/1047) eserini “*el-Cem' ve'l-fark*”, Cemalüddin el-İsnevî (ö. 772/1370-71) ise eserini, “*Metâli'u'd-deka'ik fi tahriri'l-cevâmi' ve'l-fevârik*” adıyla telif etmiştir. Buradaki “Cem” tabiri, fıkhi meseleler arasındaki ortak vasfı; “fark” tabiri ise meselelere farklı hüküm verilmesini ifade eden vasfı gösterir.<sup>59</sup> Ayrıca “furûk” kavramı sadece fıkıh ilmine münhasır kullanılan bir kavram değildir. Kur'an ilimleri, kelam, fıkıh usulü, lügat,<sup>60</sup> cedel ve hilaf ilimlerinde de bu kavram kullanılmaktadır.<sup>61</sup> Furûk ile el-Eşbâh ve'n-nezâir arasında umûm-husûs ilişkisi vardır. Furûk, Benzer meselelere verilen farklı hükümleri ele alırken, Eşbâh ve Nezâir, Hem benzer hükümleri hem farklı hükümler içeren meseleleri, kavâid, hiyel, elgâz gibi konuları ele almaktadır.<sup>62</sup>

## 2.2. Furûk-u Fıkhiyyenin Önemi

Furûk-u Fıkhiyye, fıkhi hükümlerin delillerinin ve illetlerinin anlaşılması için önem arz etmektedir. Bu ilim sayesinde görünüşte benzer meselelere farklı hükümler verilmesinin sebepleri daha kolay anlaşılır. Halis Demir: “*Müctehid imamların ihtilaflarının temelinde olaylar arasındaki farkları düşünceleri vardır. Benzer konuların arasını ayırmak, hatalı bir ichtihadın önüne geçmek, bu farkları mülahaza ile olur.*” diyerek konunun önemine dikkat çekmiştir.<sup>63</sup> Bu sebeple ulema ilk dönemlerden itibaren furûk ilminin önemine işaret etmişlerdir:

Cüveynî; “Şüphesiz şeriâtın/fıkıhın meseleleri görünüşte benzer olabilir fakat delil ve illet farkından dolayı hükümleri farklıdır. İlim ehli için, bu meselelerin ortak ve farklı noktalarını bilmek zorunludur”<sup>64</sup> demektedir. Tuftî (ö.716/1316) ise Furûku, “fıkıh ve diğer ilimlerin dayanaklarından olduğunu belirtmiş ve bazı âlimlerin, fıkıhın cem' ve fark'ın bilgisinden ibaret olduğunu” nakletmiştir.<sup>65</sup> Zerkeşî (ö. 794/1392), fıkıhın on çeşit olduğunu birincisinin, olayların hükmünün doğrudan naslardan veya istinbât yoluyla bilinmesi olduğunu, ikincisinin ise cem' ve fark bilgisini olduğunu zikrederek selefin tartışmalarının çoğunun bunların belirlenmesi hakkında olduğunu söyler. Ayrıca âlimlerin cem' ve fark'ı bilmemenin çirkin/kötü bir durum olduğunu ifade

<sup>57</sup> Şükrü Özen, “Furûk”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/223.

<sup>58</sup> Abdülkadir b. Ahmed b. Mustafa Bedran, *el-Medhal İla Mezhebi'l-İmam Ahmed b. Hanbel* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, ts.), 458.

<sup>59</sup> Özen, “Furûk”, 13/223-224.

<sup>60</sup> Necmettin Kızılkaya, *İslam hukukunda farklar: furûk literatürü üzerine bir inceleme* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 33-46.

<sup>61</sup> Ali İhsan Pala, “*Es'ad el-Kerâbîsî* (ö. 570 1174) ve 'el-Furûk' Adlı Eseri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 5. (2005), 454.

<sup>62</sup> Muhammet Bağcıvan, *Fıkıh ve fark-kavramsal, metodolojik ve problematik açıdan furuk-u fıkhiyye*, ed. Halil Kılıç (Ankara: Fecr, 2022), 88-89.

<sup>63</sup> Halis Demir, “*İslam Hukuk Literatüründe Furuk Edebiyatı ve İki Furuk Kitabı'nın Tanıtımı*”, *EKEV Akademik Dergisi* 57 (2013), 71.

<sup>64</sup> Cüveynî, *Rükûnülislâm, el-Cem' ve'l-fark*, 1/37.

<sup>65</sup> Ebû'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilka'vî el-Hanbelî et-Tûfî, *'Alemlü'l-cezel fi 'ilmi'l-cedel*, thk. Heinrichs Wolfhart (Wiesbaden: Franz Steiner, 1408), 71.

ettiklerini belirtir. Cüveynî ve İbn Cemâ'a el-Makdisî'nin (ö. 480/1087) eserlerinin el-Cem' ve'l-fark konusunda yazılan en iyi eserler olduğunu belirtir.<sup>66</sup> Özetle belirtmek gerekirse furûk-u fıkhiyyenin, fıkıh ilmi ile ilgilenenlere fıkıh melekesi kazandırma, öğrencilere fıkıh konularını anlamada yardımcı olma, fakihlere hükümlerin hakikatini, fıkıh öğrencilerinin ise şüphelerini giderme, fıkıhın çelişki içinde olduğuna dair iddialara cevap verme, şeriatın maksatlarını anlamaya yardımcı olma ve doğru icthad yapabilme gibi pek çok faydası vardır.

### 2.3. Furûk İlminin Doğuşu

Furûk ilminin kökenlerini, Hz. Peygamber (s.a.v)'in dönemine kadar götürmek mümkündür. Zira Müslümanlar, nazil olan âyetleri doğru anlamak için gayret sarf ediyor, anlamakta zorlandıkları hususları doğrudan Hz. Peygamber'e soruyorlardı. Hz. Peygamber (s.a.v) ise, hem Kur'an'da hem de sünnette yer alan benzer görünümlü meselelere, farklı hükümler verebilmekteydi. Müşrikler faizi, alışverişe kıyas ederek faizin de helal olması gerektiğini savununca Allah (c.c) onlara karşı "Faiz yiyenler, ancak şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkarlar. Bu, onların, "Alışveriş de faiz gibidir" demelerinden dolayıdır. Oysa Allah, alışverişini helâl, faizi haram kılmıştır."<sup>67</sup> ayetini indirmiş ve ikisinin farklı olduğunu bildirmiştir. Bu ayet Kur'an-ı Kerimdeki furûk örneği olarak zikredilebilir.

Resulullah (s.a.v.), kaybolmuş koyunla ilgili bir soruya, "Onu al! O, ya senin, ya kardeşinin ya da kurdun olur." şeklinde cevap vererek, kaybolmuş koyunun alınmasına izin vermiştir. Ancak, kaybolmuş deve hakkında kendisine yöneltilen soruya ise, "Senin onunla ne ilgin var/ona karışma! Su tulumu ve çarığı yanındadır; sahibine kavuşuncaya kadar suya ulaşır ve ağaçlardan beslenir."<sup>68</sup> diyerek, kaybolmuş devenin alınmasına müsaade etmemiştir. Bu iki farklı yaklaşım, koyunun kendini yırtıcı hayvanlardan koruyamayacak ve hayatta kalmak için insan desteğine ihtiyaç duyacak bir yapıya sahip olması, devenin ise kendi kendine varlığını sürdürebilecek bir güce sahip olmasıyla açıklanmaktadır. Resûlullah'ın bu tutumu, kaybolmuş hayvanların bulunması durumunda, türlerine göre farklı hükümlerin uygulanması gerektiğini ortaya koymaktadır.<sup>69</sup> Bu durum sadece ayet ve hadislerle sınırlı kalmamış sahabe döneminde de farklılara işaret edilmiştir. Hz. Ömer'in Ebû Mûsa el-Eş'ari'ye gönderdiği bir mektupta geçen, "Benzer ve emsal olan konuları tanı, ondan sonra kendince işleri kıyasla; Allah katında en sevimli ve hakka en benzer olana yönel!"<sup>70</sup> gibi hadiseler mevcuttur. Süyûtî, bu mektubu aktardıktan sonra özel bir delilden dolayı benzer meselelere farklı hüküm verilebileceğini ve bunun da *İlmu'l-Furûk* olarak adlandırıldığını belirtir.<sup>71</sup> Sahabe döneminden sonra da durum böyle devam etmiştir. Fıkıh kitaplarında furûk örnekleri çokça yer alınca bu alanda müstakil kitap yazma ihtiyacı doğmuştur.

<sup>66</sup> Bedruddîn Muhammed b. Bahâdîr eş-Şâfiî ez-Zerkeşî, *el-Mensûr fi'l-kavâ'id* (Kuveyt: Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Suûni'l-İslâmiyye, 1985), 1/69.

<sup>67</sup> el-Bakara 2/275

<sup>68</sup> Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhü 'aleyhi ve sellem ve sünenihi ve eyyâmih*, thk. Mustafa Dîb Bugâ (Şam: Dâr İbn Kesîr, Dârü'l-Yemâme, 1993), "Lukata", 2 (No.2295).

<sup>69</sup> Bâhüseyin, *el-Furûku'l-fıkhiyye ve'l-usûliyye*, 61.

<sup>70</sup> Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 7.

<sup>71</sup> Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 7.

*el-Câmi'ü'l-kebîr* ile *el-Câmi'ü's-sagîr* ve diğer kitaplarında furûk örnekleri zikretmesini gerekçe göstererek furûk alanında ilk eser telif edenin Muhammed b. Hasan eş-Şeybanî (ö. 189/805) olduğu iddia edilmiştir. Ancak bu iddia abartılı gibi görünmektedir. Zira İmam Muhammed b. Hasan'a çağdaş olan İmam Şâfiî (ö. 204/820) de kitaplarında böyle farklara değinmiştir. Ancak burada maksat farklara değinmiş olmaları değil, bu alanda müstakil eser kaleme alıp almama meselesidir.<sup>72</sup>

III/IX. yüzyılın sonu IV/X. yüzyılın başında fıkıh konularının daha iyi anlaşılması ve öğretilmesi için furûk örnekleri müstakil kitaplarda toplanmaya başlamıştır. Bu alanda ilk telif edilen müstakil eser Şâfiî fakih Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. Süreyc (ö. 306/918)'in *el-Furûk* adlı eseridir. Daha sonra ise Zübeyr b. Ahmed b. Süleymân eş-Şâfiî'nin (ö. 317/929) *el-Müskit* adlı eseri ile; Ebû'l-Fazl Muhammed b. Sâlih es-Semerkindî el-Kerâbîsî el-Hanefî'nin (ö. 322/934) *el-Furûk* adlı eserleri gelmektedir.<sup>73</sup>

V/XI. yüzyılda Şâfiî mezhebinde, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Şakir el-Kattân'ın (ö.407/) *el-Mutârâhât*, Ebû Muhammed el-Cüveynî'nin *el-Cem' ve'l-fark* adlı eserler telif edilmiştir. Bu yüzyılda diğer fıkıh mezheplerinde de furûk alanında eserler telif edilmiştir. VII/XIII. ve VIII/XIV. Yüzyıllar furûk kitaplarının en fazla yazıldığı asırlar olmuştur. X/XVI. Yüzyılda ise müstakil furûk kitapları yok denecek kadar azalmıştır. Müstakil olmasa da Eşbâh ve Nezâir türü eserlerde furûk-u fıkhiyye'ye ayrı bablar ayrıldığı görülmektedir.<sup>74</sup> Günümüzde ise furûk alanında çalışmalar belli bir kitapta ele alınan farkları veya bir şahsın kitaplarında geçen farkları tespit etmek için yapılmaktadır.<sup>75</sup>

## 2.4. Furûk İlminde Yazım Metotları

Furûk Kitapları fûrû, kavâid ve karma metot olmak üzere üç yöntemle kaleme alınmıştır.

### 2.4.1. Fûrû' Metodu

Fûrû' metoduna göre kaleme alınan eserlerde, konular klasik fıkıh kitaplarının sistematığı takip edilerek işlenmiş; zahiren benzer görünen ancak hükümleri farklı olan iki veya daha fazla fûrû' meselesi ele alındıktan sonra, aralarındaki farklar detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Bu tür çalışmalarda müellifler, söz konusu meselelere farklı hükümlerin verilmesinin sebepleri üzerinde durmuşlardır. Zira meselelerin ortak noktaları tespit edilmeden, farklı olan yönlerinin tespitinin güçlüğüne özellikle dikkat çekmişlerdir. Furûk ilmi bağlamında bu husus büyük bir ehemmiyet arz etmektedir. Nitekim bu alanda çalışmaları bulunan âlimler, eserlerinde yalnızca farklılıkları (fark) değil, aynı zamanda benzerlikleri (cem') de inceleme gereği duymuşlardır. Örneğin Ebû Muhammed el-Cüveynî, meselelerin ihtilaf noktalarının yanı sıra müşterek yönlerini de vurgulamak amacıyla eserine *el-Cem' ve'l-fark* adını vermiştir. Bu metoda göre telif edilen eserlerin bir kısmı, fıkıhın bütün bablarını kapsayacak şekilde fûrûk meselelerini ele alırken; diğer bir kısmı ise yalnızca belirli fıkıh bölümlerine dair ihtilafları incelemiştir. İlk

<sup>72</sup> Bâhüseyin, *el-Furûku'l-fikhiyye ve'l-usûliyye*, 66-67.

<sup>73</sup> Bâhüseyin, *el-Furûku'l-fikhiyye ve'l-usûliyye*, 66-67.

<sup>74</sup> Muhammed Bağcıvan, "İmâm Nevevî'nin 'Minhâcî't-Tâlibîn' adlı eseri bağlamında furûk-u fıkhiyye tahlîlî", *İslam Düşüncesi Araştırmaları* (Ankara: Araştırma yayınları, 2019), 247-249.

<sup>75</sup> Bâhüseyin, *el-Furûku'l-fikhiyye ve'l-usûliyye*, 75-76; Abdullâh b. Mübarek Seyf, "İlmü'l-furuki'l-fikhiyye", *alukah* (18 Aralık 2019).

dönemlerden itibaren geliştirilen ve en yaygın kullanılan yöntem bu olup,<sup>76</sup> Ebû Muhammed el-Cüveynî ve Es'ad el-Kerâbîsî gibi âlimler eserlerini bu minval üzere kaleme almışlardır. Ayrıca el-Eşbâh ve'n-Nezâir türündeki eserlerde de furûk-u fikihiye için müstakil bir bölüm tahsis edilmiştir.<sup>77</sup>

#### 2.4.2. Kavâid Metodu

Kavâid metoduna göre yazılan eserler, kaideler arasındaki farkları ele alıp açıklamak için yazılmış eserlerdir. Bu yöntemde müellifler kaideler arasındaki farkları açıklamak için fûrû' örneklerine başvursalar da farkların açıklamasında kaide ve zavâbitlara başvururlar. Fûrû' meselelerini ele almaları konunun daha iyi anlaşılması ve temellendirilmesi içindir. Karâfî (ö. 684/1285) *Envârü'l-burûk fî envâi'l-furûk* adlı eserinde usûlî kaideler arasındaki farkları bu metod çerçevesinde kaleme almış ve eserde kaidelerin daha iyi anlaşılması için bir takım fûrû' örnekleri getirmiştir.<sup>78</sup>

#### 2.4.3. Karma Metodu

Karma metoda göre yazılan eserlerde ise fûrû ve kavâid metotları birleştirilerek, fıkıhın klasik konuları içinde fikhî kaideleri ve her kaidenin istisnaları verilmekte ve gerektiğinde aralarındaki fark zikredilmektedir.<sup>79</sup> Bu metoda göre kaleme alınan eserler genelde *el-fark ve'l-istisna* adıyla yazılmış olmakla beraber, bazen de kitap adında *fark* kelimesi zikredilmemiştir. Bedreddin el-Bekrî'nin (ö. 871-1466) *el-İstîğnâ fî'l-farki ve'l-istisnâ* adlı eseri bu metoda göre yazılan eserlerdendir. Ahmed b. Hüseyin el-Fennâkî'nin (ö. 448-1056) *el-Münâkadât fî'l-hasr ve'l-istisnâ* adlı eseri ise bu metoda göre yazılmış ancak kitabın adında *fark* kelimesi geçmemiştir. Bu kitabın günümüze ulaşmış olup olmadığı hakkında elimizde bir bilgi yoktur.<sup>80</sup>

### 2.5. Furûk Literatürü

Furûk-u fikihiyenin<sup>81</sup> tarihi seyrinden sonra mezheplere göre kısa bir furûk literatürü vermek faydalı olacaktır.

#### 2.5.1. Hanefî Mezhebi

1. Ebû'l-Fazl Muhammed b. Sâlih es-Semerkindî el-Kerâbîsî el-Hanefî (ö. 322/934), *Kitâbü'l-Furûk*. Eser Ümmü'l-Kura Üniversitesinde doktora tezi olarak tahkik edilmiştir.
2. Ebû'l-Muzaffer Es'ad b. Muhammed en-Nisâbü'rî el-Kerâbîsî el-Hanefî (ö. 570/1174-75), *el-Furûk fî'l-fikh (el-Furûk fî fûrûi'l-Hanefiyye)*.
3. Sadrü's-Şerîa el-Ekber (VII. /XIII. yüzyıl), *Telkîhu'l-ukul fî furûki'l-menkul*.
4. Tâceddin İbnü't-Türkmânî el-Hanefî (ö. 744/1363), *el-Furûk*.
5. Necmeddin b. Ebû Bekir en-Nisâbü'rî el-Hanefî (ö. 870/1466), *Kitâbü'l-Furûk fî'l-fikh*.

<sup>76</sup> Kızılkaya, *İslam hukukunda farklar*, 33-46, 114.

<sup>77</sup> Müzeynî, *el-Cem' ve'l-fark*, 1/23.

<sup>78</sup> Müzeynî, *el-Cem' ve'l-fark*, 1/23; Özen, "Furûk", 13/225; Kızılkaya, *İslam hukukunda farklar*, 116-118.

<sup>79</sup> Müzeynî, *el-Cem' ve'l-fark*, 1/23; Özen, "Furûk", 13: 225; Bâhüseyin, *el-Furûku'l-fikihiyye ve'l-usûliyye*, 66-67; Kızılkaya, *İslam hukukunda farklar*, 118-120.

<sup>80</sup> Bâhüseyin, *el-Furûku'l-fikihiyye ve'l-usûliyye*, 82; Kızılkaya, *İslam hukukunda farklar*, 118-120.

<sup>81</sup> Furûk literatürü şu kaynaklardan istifade edilerek hazırlanmıştır: Özen, "Furûk", 13/225-226; *el-Cem' ve'l-fark*, adlı eseri tahkik eden Müzeynî, 23-24; Seyf, "İlmü'l-Furûki'l-Fikihiyye" (18 Aralık 2019), 7-8; Kızılkaya, *İslam hukukunda farklar*, 90-208.

### 2.5.2. Maliki Mezhebi

1. İbnü'l-Kâtib Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Ali el-Kinânî el-Mâlikî (ö. 408/1017-1018), *Furûku'l-mesâilî'l-müştebihe mine'l-mezheb*.
2. Ebü'l-Fazl Müslim b. Ali ed-Dımaşkî el-Mâlikî (ö. V./XI. yüzyılın ilk yarısı), *el-Furûku'l-fikhiyye*. Eser 128 farkı içerir.
3. Ebû Muhammed Abdülhak b. Muhammed es-Sehmî es-Sıkillî el-Mâlikî (ö. 464/1072), *en-Nüket ve'l-furûk li-mesâilî'l-Müdevvene*.
4. Kadî Abdülvehhâb el-Bağdadî el-Malikî (ö. 422/1031), *el-Furûk fî mesâilî'l-fikh*.
5. Şehâbeddin el-Karâfî el-Mâlikî (ö. 684/1285), *Envârü'l-burûk fî envâi'l-furûk*, *el-Furûk*, "Furûku'l-Karâfî" diye de bilinir.
6. Karafî, el-İhkâm fî temyîzi'l-fetâvâ ani'l-ahkâm ve tasarrufâtü'l-kâdî ve'l-imâm
7. Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf el-Mevvâk el-Mâlikî (ö. 897/1492), *el-Furûk*.
8. Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ el-Venşerîsî el-Mâlikî (ö. 914/1508), *Uddetü'l-burûk fî cem'i mâfi'l-mezheb mine'l-cümü' ve'l-furûk*.

### 2.5.3. Şâfiî Mezhebi

1. Ebü'l-Abbas İbn Süreyc (ö. 306/918-19), *el-Furûk fî fîrû'î's-Şâfi'îyye*.
2. Ebû Abdullah ez-Zübeyrî eş-Şâfiî (ö. 317/929), *el-Müskit*.
3. Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed en-Nesevî eş-Şâfiî (ö. IV./X. yüzyıl), *Kitâbü'l-Mesâil ve'l- ilel ve'l-furûk*.
4. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kattân eş-Şâfiî (ö. 407/1016-1017), *el-Mutârahât*.
5. Rüknu'lislâm el-Cüveynî (ö. 438/1047), *el-Vesâil fî furûkı'l-mesâil ve el-Cem' ve'l-fark*.
6. Ebü'l-Hayr Selâme b. İsmâil b. Cemâa el-Makdisî eş-Şâfiî, *Kitâbü'l-Vesâil fî furûkı'l-mesâil*.
7. Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Cürcânî eş-Şâfiî (ö. 482/1089), *el-Muâyât fî'l- akl veya kitabü'l-furûk* (nşr. Muhammed Fâris, Beyrut 1993).
8. Ebû Muhammed el-İsnevî eş-Şâfiî (ö. 772/1370-71), *Metâli'u'd-Dekaik fî tahrîri'l-cevâmi' ve'l-fevârik*.
9. Bedreddin Muhammed b. Ebû Bekir el-Bekrî el-Mısırî eş-Şâfiî (ö. IX./XV. yüzyılın ilk yarısı), *el-İstiğnâ fî'l-fark ve'l-istissnâ*.
10. Ebû Ümâme İbnü'n-Nakkâş ed-Dükkâlî eş-Şâfiî (ö. 763/1362), *Kitâbü'n-Nezâir ve'l-furûk*.

### 2.5.4. Hanbeli Mezhebi

1. İbn Süneyne es-Sâmerrî el-Hanbelî (ö. 616/1219), *el-Furûk alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*.
2. Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Halef b. Râcih el-Makdisî el-Hanbelî (ö. 638/1240-41), *el-Fusûl ve'l-furûk*.
3. Ebû Muhammed Takıyyüddin Abdurrahman ez-Züreyrânî el-Bağdadî el-Hanbelî, *İzâhu'd-delâil fî'l-furûk beyne'l-mesâil*.
4. Abdurrahman b. Nâsir es-Saidî el-Hanbelî (ö. 1376/1956), *el-Kavâid ve'l-usûlü'l-câmi'a ve'l-furûk ve't-tekkâsimü'l-bedî'ati'n-nâbiğa*.

### 3. el-Cem' ve'l-Fark Adlı Eserin Furûk İlmindeki Yeri

#### 3.1. Eserin Günümüze İntikali ve Basımı

Eserin ilk baskısı Abdurrahman b. Selame b. Abdullah el-Müzeynî tarafından tahkik edilerek 2004 yılında Beyrut'ta Darü'l-Cil tarafından 3 cilt olarak yayınlanmıştır. Müzeynî, yazma nüshaların beş<sup>82</sup> tanesine ulaşabildiğini ve tahkikte bunları kullandığını belirtmektedir. Müzeynî'nin kitabın tahkikine gereken önem ve özeni gösterdiğini söyleyebiliriz. Muhakkik bu beş nüshadan, "Turhan Valide Sultan" kütüphanesinde bulunan nüshayı esas almıştır. Diğer nüshaları onunla karşılaştırarak doğru ifadeleri bulmaya çalışmış, nüshalar arası farklılıkları dipnotta belirtmiş, istinsah sırasında unutulmuş ve düşmüş kelimeleri tespit ederek dipnotlarda belirteceğini ifade etmiştir. Ayrıca nakilleri ve görüşleri farklı mezheplerin kitaplarından teyit etmeye ve görüşleri sahiplerine nispet etmeye gayret etmiştir. Metinde geçen ayetlerin yerleri gösterilmiş ve hadislerin tahriri yapılmıştır. Kitapta geçen kapalı kelimeler, para, ölçü ve tartı birimleri ayrıca fıkhi terimler açıklanmıştır.<sup>83</sup>

Kitabın ana metni 37. sayfadan itibaren başlamaktadır. Yazar kitabı yazmasının sebebini açıklayan bir mukaddime ile başlamış ve telif sebebini şöyle açıklamıştır: "Şüphesiz şeriatın/fıkıhın meseleleri görünüşte benzer olabilir fakat hükümlerini farklı kılan illetlerden dolayı farklıdır. İlim ehli için, bu meselelerin ortak ve farklı noktalarını bilmek zorunludur. Daha önce bazı hocalarımızdan bu konuda örnekler görmüştük fakat sayıca az olduklarından Allah'ın izni ve yardımıyla bu kitabı yazmaya başladık, kitapta birbirinden karmaşık mesele ve farkları topladık."<sup>84</sup>

Müellif öncelikle hangi meselelerde farkın aranacağı konusunu,<sup>85</sup> ardından da farkın niteliğini ele almış,<sup>86</sup> eser furû-i fıkıh farkları üzerine yazılmış olmasına rağmen, fıkıh usulü farklarıyla başlamıştır.<sup>87</sup> Daha sonra kitabı Şâfiî fıkıh kitaplarının bablarına göre Müzenî muhtasarının tertibini esas alarak furû' metoduna göre yazmıştır. Kitabı't-Tahâre, Kitabı's-Salât, Kitabı'z-Zekât, Kitabı's-Sıyâm, Kitabı'l-İ'tikâf, Kitabı'l-Hac diye devam etmiştir. Eser furû'u fıkhiyye konulu olmakla birlikte, fıkıh usulüne dair farklarla başlaması dikkat çekicidir.

#### 3.2. Eserde Ele Alınan Furûk Örneklerinin Konularına Göre Dağılımı Tablosu

Rüknü'l-İslâm Cüveynî'nin eserinde ele aldığı furûk örnekleri konularına göre aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

<sup>82</sup> Bu nüshalar: 1. İstanbul, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Turhan Valide sultan kütüphanesinde fıkıh usulü No:145. 2. Mısır Ezheriye kütüphanesi Şâfiî fıkıhı No: 81. 3. Darü'l-Kütübü'l-Mısriyye Şâfiî fıkıhı no:1504. 4. Mısır Ezheriye kütüphanesi Şâfiî fıkıhı No: 890 bu nüshanın başı ve sonu eksiktir. 5. Chester Beatty Library'de (Dublin) No:4613.

<sup>83</sup> Bu bilgiler için Muhakkik'in kitabın sonunda verdiği Fihristlere Bkz.

<sup>84</sup> Cüveynî, Rüknu'lislâm, el-Cem' ve'l-fark, 1/37.

<sup>85</sup> Cüveynî, Rüknu'lislâm, el-Cem' ve'l-fark, 1/39.

<sup>86</sup> Cüveynî, Rüknu'lislâm, el-Cem' ve'l-fark, 1/41.

<sup>87</sup> Cüveynî, Rüknu'lislâm, el-Cem' ve'l-fark, 1/46.

Tablo 1

Eserde Ele Alınan Furûk Örneklerinin Konularına Göre Dağılımı

| Kitap      | Mesele Sayısı | Kitap          | Mesele Sayısı | Kitap              | Mesele Sayısı |
|------------|---------------|----------------|---------------|--------------------|---------------|
| Tahâret    | 175           | İhyâü'l- Mevât | 10            | Kasâme             | 13            |
| Salât      | 224           | Habs           | 4             | Kıtâlu Ehli'l-Bağy | 3             |
| Zekât      | 74            | Hibât/Hibe     | 6             | Mürted             | 3             |
| Sıyâm      | 8             | Lukata         | 5             | İltikâtü'l-Menbûz  | 8             |
| İ'tikâf    | 3             | Cizye          | 8             | Sirkat/Serika      | 6             |
| Hac        | 68            | Ferâiz         | 8             | Eşribe             | 2             |
| Bey'/Büyü' | 58            | Vesâyâ         | 22            | Kuttâu't-tarîk     | 2             |
| Selem      | 16            | Veđîa          | 4             | Siyer              | 12            |
| Rehn/Rehin | 34            | Kasmü'l-Fey    | 7             | Kasmü's-Sadakât    | 5             |
| Teflîs     | 8             | Hudûd          | 9             | Sayd ve'z-Zebâih   | 13            |
| Hacr       | 3             | Nikâh          | 40            | Udhiye             | 5             |
| Sulh       | 6             | Sadâk/Sidâk    | 12            | Et'ime             | 5             |
| Havâle     | 3             | Kasm ve Nüşûz  | 4             | Ramy ve's-Sabk     | 8             |
| Damân      | 3             | Muhâlea        | 8             | Eymân              | 14            |
| Şirket     | 1             | Talâk          | 26            | Nüzûr              | 2             |
| Vekâlet    | 8             | Ric'a          | 10            | Edebû'l-Kâdî       | 17            |
| İkrâr      | 13            | Îlâ            | 14            | Şehâdât            | 9             |
| Ariyet     | 6             | Zihâr          | 8             | Deâvâ              | 6             |
| Gasp       | 17            | Liân           | 27            | İtk                | 9             |
| Şüf'a      | 9             | İddet          | 17            | Velâ               | 2             |
| Mudârebe   | 4             | Radâ'          | 10            | Tedbir             | 3             |
| Müsâkât    | 5             | Nafakat        | 4             | Mükâtebe           | 15            |
| Müzâraa    | 2             | Cirâh          | 18            | Ümmehâtü'l-Evlâd   | 1             |
| İcâre      | 18            | Diyât          | 13            |                    |               |

Eser toplamda 1223<sup>88</sup> furûk meselesi içermektedir. Bu yönüyle en fazla furûk örneği ele alan kitaplardan olmuştur. Müellif, mukaddimesinde bahsettiği gibi çok fazla mesele arasından en karmaşık ve girift olanları tahlil etmiş. İmam Şâfiî'den, Müzenî ve Rebi' (ö. 270/884)<sup>89</sup> gibi talebelerinden çokça nakillerde bulunmuş, bazı yerlerde غلط\أخطأ veya غلط\أخطأ بعض diyerek nakilde hata ettiklerini belirtmiştir.<sup>90</sup> Büveytî (ö. 231/846) ve Harmele (ö. 243/858)

<sup>88</sup> Kitabü't-Tahâre bahsinde 175 mesele ele almış, Kitabü's-Salâtta tekrar 1'den başlayıp 224 mesele ele almış, Kitabü'z-Zekâtta tekrar sayıyı baştan alıp kitabın sonuna kadar 824 mesele zikretmiştir.

<sup>89</sup> Örneğin Cüveynî, Kitabü't-Tahâre'nin ilk meselesinde: "Rebi' b. Süleyman el-Müradî, İmam Şâfiî'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir" demektedir. Tespit edebildiğimiz kadariyle Müzenî'den 83, Rebi' b. Süleyman el-Müradî'den 31 nakilde bulunmuştur.

<sup>90</sup> Bkz. Cüveynî, *el-Cem' ve'l-fark*, 1/133-134, 1/610, 1/616. 2/403, 2/435. 3/246, 3/289.

gibi diğer bazı talebelerinden ise az nakilde bulunmuştur.<sup>91</sup> Ayrıca İbn Süreyc (ö. 306/918)<sup>92</sup> ve Kaffâl (ö. 365/976)<sup>93</sup> gibi mezhep ulemasından da nakillerde bulunmuştur. Eser genel olarak Şâfiî furûkuna dair olsa da bazen Hanefî ve Maliki mezheplerinin görüşlerini ve delillerini zikretmiştir.<sup>94</sup>

Ebû Muhammed el-Cüveynî, eserini klasik fıkıh konularına göre tertip etmiş, daha sonra bu konuların alt başlıklarını ele almıştır. Meselelerin ortak ve farklı yönlerini ortaya koyma şekli şöyledir: Önce görünüşte birbirine benzeyen, fakat hükmü farklı iki veya üç mesele zikredip ardından meseleler arasındaki farkı izah eder. Eğer fark Kur'an-ı Kerim veya hadislerin açık naslarına dayanıyorsa akli gerekçeleri araştırmaya gerek duymadan nass ile yetinir, bazen de nass ile akli gerekçeleri zikreder. Eğer fark sadece akli gerekçeden kaynaklanıyorsa o gerekçeleri açıklayıp farkların sebebini zikreder. Bazen de *فان قيل* \ *فان قيل ما الفرق* diyerek meseleler arasında birden fazla fark olduğunu belirtir.<sup>95</sup> Müellifin, üzerinde durduğu hususlardan bir tanesi de mezhep içinde görüşleri sahiplerine nispet ederek zikretmesi, ihtilaf ve ittifak edilen noktaları belirtmesi, ardından tercih ettiği görüşü belirtmesidir. Bazen *فان قيل* \ *فان قيل ما الفرق* diyerek farazi sorular sorar ve cevabını verir. Eser, dil ve üslup bakımından sade bir anlatıma sahiptir; meseleler açık ve anlaşılır bir şekilde ele alınmış, fıkıh mantığına uygun bir biçimde çözümlenmiştir.

Ebû Muhammed el-Cüveynî'nin başta *el-Cem' ve'l-fark/Kitâbü'l-Furûk* adlı eseri olmak üzere eserlerinden nakilde bulunanlar:

Müellifin oğlu İmâmü'l-Hameyn, *Nihâyetü'l-matlab fi dirâyeti'l-mezheb*, adlı eserinde, babam, hocam ve Şeyh Ebû Muhammed diyerek babasından çokça nakilde bulunmuştur. Nevevî (ö. 676/1277) *el-Mecmû'*da 24,<sup>96</sup> Bedrüddîn ez-Zerkeşî eş-Şâfiî (ö. 794/1392) *Habâya'z-zevâyâ*'da 1,<sup>97</sup> *el-Mensûr fi'l-kavâ'id/el-Kavâ'id* de 17,<sup>98</sup> *el-Bahrü'l-Muhit fi Usulî'l-Fıkıh*'ta 4,<sup>99</sup> Râfiî (ö. 623/1226) *Fethu'l-'azîz fi Şerhi'l-Vecîz/eş-Şerhu'l-kebîr*'de 8,<sup>100</sup> Demirî, (ö. 808/1405) *en-Necmü'l-vehhâc fi Şerhi'l-Minhâc*'da 4,<sup>101</sup> Sübkî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*'de 9,<sup>102</sup> el-İsnevî, (ö. 772/1370) *el-*

<sup>91</sup> Tespit edebildiğimiz kadariyla Büveytî'den 14, Harmele'den ise 4 yerde nakilde bulunmuştur.

<sup>92</sup> İbn Süreyc'den 20'e yakın yerde nakilde bulunmuş.

<sup>93</sup> Kaffâl'den 12 yerde nakilde bulunmuş.

<sup>94</sup> Hanefî mezhebinin görüşleri için Bkz. Cüveynî, Rükniülslâm, *el-Cem' ve'l-fark*, 1/83, 2/128, 2/604, 2/652. 3/101, 3/103, 3/605; Maliki mezhebinin görüşleri için Bkz. Cüveynî, Rükniülslâm, *el-Cem' ve'l-fark*, 1/242, 1/499, 1/533.

<sup>95</sup> Cüveynî, Rükniülslâm, *el-Cem' ve'l-fark*, 1/182, 183, 220, 355, 448. 2/466, 548. 3:365.

<sup>96</sup> Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*.1/58, 1/100, 1/164, 1/165, 1/176, 1/406, 1/441, 1/466, 1/470, 1/508, 1/518, 2/68, 2/109, 2/145, 2/358, 2/425, 5/189, 5/248, 5/261, 5/299, 5/412, 5/490, 7/148, 9/127.

<sup>97</sup> Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdîr eş-Şâfiî ez-Zerkeşî, *Habâya'z-zevâyâ* (Kuveyt: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şüûnî'l-İslamiyye, 1402), 429.

<sup>98</sup> Zerkeşî, *el-Mensûr fi'l-kavâ'id*, 100, 143, 230, 244, 277. 2: 165, 273. 3: 253, 260, 348, 349.

<sup>99</sup> Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdîr eş-Şâfiî ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhit fi Usulî'l-Fıkıh* (Daru'l-Kütüb, 1994), 1/354. 2/135, 140. 7/392.

<sup>100</sup> Ebû'l-Kasım Abdülkerim b. Muhammed b. Abdülkerim er-Rafîî, *Fethu'l-Azîz Şerhu'l-Vecîz/eş-Şerhu'l-Kebîr* (Beyrut: Darü'l-Fikr, ts.), 1/306, 411. 2/299, 364. 3/53, 130. 4/158, 170. 5/235, 530. 6/416, 522. 10/25, 389.

<sup>101</sup> Ebû'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsâ ed-Demirî, *en-Necmü'l-vehhâc fi şerhi'l-Minhâc*, thk. Lecne İlmiyye (Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2004), 1/349, 5/366, 6/442, 7/577.

<sup>102</sup> Ebû Nasr Tacüddin Abdülvehhab b. Abdülkafi es-Sübkî, Tacüddin, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir* (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1991), 1/61, 1/118, 1/212, 1/272, 1/311, 1/421, 1/423. 2/130, 2/271.

*Mühimmât fî şerhi'r-Râfi'î ve'r-Ravza'da* 2,<sup>103</sup> Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir'de* 2,<sup>104</sup> Zeynüddîn İbn Nüceym el-Hanefî (ö. 970/1563), 1<sup>105</sup> yerde şeyh Ebû Muhammed el-Cüveynî, Furûk kitabında şöyle demiştir” diyerek nakilde bulunmuşlardır. Ayrıca Hüccetü'l-İslâm Gazzâlî (ö. 505/1111) *el-Vasit* adlı eserinde 69,<sup>106</sup> İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245) *Fetâvâ İbni's-Salâh* adlı eserinde 6,<sup>107</sup> Nevevî 57 yerde,<sup>108</sup> İbn Teymiye farklı eserlerinde (ö. 728/138) 28 yerde<sup>109</sup> kitap zikretmeden veya diğer kitaplarından nakillerde bulunmuşlardır. İbn Teymiye ayrıca Rüknu'l-İslâm el-Cüveynî'nin Şafî mezhebinin Merveziyye-Horasanîyye ekolünün önde gelen alimlerinden olduğunu aktarmaktadır.<sup>110</sup> Başka bir yerde ise Rüknu'l-İslâm el-Cüveynî'nin Şafî mezhebinde ashab-ı vücûthan olduğunu belirtir.<sup>111</sup> Şafî mezhebinde Muhakkik olan Ebû Muhammed el-Cüveynî'nin, *el-Cem' ve'l-fark* adlı eserine ilişkin bu tespitlerden sonra, eserin daha iyi anlaşılması, teorisinin pratikteki yansımaları görebileceğimiz ve furûk-u fıkhiyye zihniyetini yansıtabileceğini düşündüğümüz birkaç meseleye yer vermek istiyoruz. Meselelerin başındaki rakamlar, kitaptaki sırasını göstermektedir.

### 3.3. Eserde Geçen Bazı Furûk Örnekleri

#### 3.3.1. Mesele 26

İmam Cüveynî bu meseleyi kitabı't-tahâre bahsinde ele almıştır. Şafî mezhebinde, kişi abdest alırken başını bir parmakla dahi meshetse farzı yerine getirmiş olur.<sup>112</sup> İmam Cüveynî, meseleyi yıkamanın meshetme yerine geçip geçmeme açısından ele almıştır. Çünkü meshte elin başın üstünde gezdirilmesi gerekir. Kişinin yalnızca ıslak elini başına dokundurmasının mesh açısından yeterli olup olmadığı tartışma konusu olmuştur? Cüveynî, burada eldeki ıslaklığın az veya çok olmasına dikkat çekerek, ıslaklığın az olması durumunda meshin gerçekleşmeyeceğini ileri sürmektedir. Ona göre Ebû Bekr el-Kaffâl de aynı görüştedir.

Aralarındaki fark şöyledir: Islaklık çok olduğunda su başın üstünde bir yerden başka bir yere akar, her ne kadar az bir akma olsa da elin baş üstünde gezdirilmesi yerine geçer. Çünkü el

<sup>103</sup> Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Ali el-Ümevî el-İsnevî, *el-Mühimmât fî şerhi'r-Ravza ve'r-Râfi'î* (Dârülbeyzâ-Fas; Beyrut- Lübnan: Merkezü't-Türâsi's-Sekâfi el-Mağribî; Dâru İbn Hazm, 2009), 2/32, 6/284.

<sup>104</sup> Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, 116, 441.

<sup>105</sup> Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 101.

<sup>106</sup> Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Vasat fî'l-mezheb*, ed. Ahmed Mahmûd İbrâhîm- Muhammed Muhammed Tâmir (Kahire: Dârü's-Selâm, 1996), 1/319, 1/196, 1/236, 2/236, 2/368, 3/35, 3/92, 3/170, 3/403, 4/161, 4/220, 5/57, 5/262, 5/438, 6/145, 6/392, 6/426, 7/82, 7/292, 7/413.

<sup>107</sup> Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdîrrahmân b. Mûsâ İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Fetâvâ İbni's-Salâh*, thk. Muvaffak Abdullah Abdülkadir (Beyrut: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-hikem; Âlemü'l-kütüb, 1987), 1/38, 1/120, 1/122, 1/133, 1/243, 2/404.

<sup>108</sup> Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*, bir kısmı için bkz. 1/99, 1/199, 1/239, 2/133, 2/199, 3/67, 3/292, 2/601, 3/67, 3/388, 3/500, 4/120, 4/303, 4/506, 5/116, 5/242, 5/450, 6/289, 6/319, 6/486, 7/97, 7/227, 7/352, 8/5, 8/108, 8/247, 9/260, 9/313, 9/317.

<sup>109</sup> Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdüddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiye, Takıyyüddîn, *el-Fetâvâ'l-kübra* (Daru'l-kütübü'l-ilmiyye, 1987), 6/598, 6/601; Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiye, Takıyyüddîn, *Kitâbü'r-Red 'ale'l-Ahnâî*, thk. Ahmed b. Munis el-Anzî (Cidde: Daru'l-harraz, 2000), 41, 180, 195.

<sup>110</sup> İbn Teymiye, Takıyyüddîn, *el-Fetâvâ'l-kübra*, 6/601; Hasan Kaya, *Memlûk Eşariliğinin İbn Teymiye eleştirisi* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2024), 58.

<sup>111</sup> İbn Teymiye, Takıyyüddîn, *Kitâbü'r-red 'ale'l-Ahnâî*, 407.

<sup>112</sup> Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris eş-Şafî, *el-Ümm* (Beyrut: Daru'l-fikr, 1983), 50.

gezdirmesi olmasa da başın yıkanması meshin yerine geçer. Islaklık az olduğu takdirde ise, elini bir yerden başka bir yere gezdirmesi olamadığı için meshetme gerçekleşmediği gibi ıslaklık az olduğu için de hükmen mesh yerine geçen su akması olamamıştır, bundan dolayı mesh geçersiz sayılmıştır.<sup>113</sup> Cüveynî'nin bu meselede mana deliline başvurduğu ve Kaffâl'den nakilde bulunarak görüşünü desteklediği açık bir şekilde görülmektedir. Ayrıca meshi, gerçek manada mesh ve hükmi mesh olarak ikiye ayırarak hükmi meshin gerçek mesh yerine geçeceğini belirtmiştir.

### 3.3.2. Mesele 147

İmam Cüveynî bu meseleyi Kitabu't-tahâre mesailü't-taharri bahsinde ele almıştır. Biri necis diğeri temiz olan iki su kabından hangisinin temiz olduğu bilinmediğinde, kişi, ictihâda bulunarak dilediği kaptan abdest alabilir.<sup>114</sup> Kişi ictihad etmeden önce kaplardan biri dökülürse, Şâfiî mezhebinin esah görüşüne göre diğer kaptaki su ile abdest alamaz. Abdest yerine onun teyemmüm alması gerekir.<sup>115</sup> Cüveynî'ye göre kişi kalan kap için ictihad etmeksizin ondaki su ile abdest alabilir. Cüveynî, bu hususta Ebû 'l-Abbas İbn Süreyc'in de kendisiyle aynı görüşte olduğunu ve bu durumun iki kabın dolu olmasından farklı olduğunu belirtmektedir.

İki mesele aralarındaki fark şudur: İki kaptan biri dökülmediği takdirde bir tanesi kesin olarak necis olan iki kap vardır. Bu durumda temiz olanı necisten ayırmak için bir tür tercih ve ictihad yapması gerekir. Ancak kaplardan biri döküldüğünde necasetin dökülen kapta olma ihtimaline binaen kalan kabın kesin olarak necis olduğu söylenemez. Kalan suyun temizliğinde şüphe olup necis olduğu kesin değildir. Suyun aslı ise temizdir. Temizliğindeki şüphe o suyun kullanılmasına engel olamaz. Cüveynî, bu meselede her iki durumda da ictihâd edilmesi gerektiği görüşü aktararak meslede üç görüşün olduğunu belirtmektedir.<sup>116</sup> Cüveynî bu meselede akli bir çıkarım yaparak iki meselenin arasındaki farkı açıklamış, sekk ve yakîn durumlarının farklılık sebebi olduğunu dile getirmiştir. İbn Süreyc'ten nakilde bulunarak görüşünü desteklediği açık bir şekilde görülmektedir.

### 3.3.3. Mesele 10

İmam Cüveynî bu meseleyi Kitabu's-Salât, ezan bahsinde ele almış.<sup>117</sup> Şâfiî mezhebinde cem' edilen iki namaz için bir ezan okunur ve her namaz için bir kamet getirilir.<sup>118</sup> Vaktinde kılınan farz namazlar için, ezan ve kamet sünnettir. Bu durumun sadece bir istisnası vardır. Oda hacıların Müzdelife'de cem'-i te'hîr olarak kıldıkları akşam ve yatsı namazlarında yatsı namazı için ezan okunmamasıdır. Seferi olup iki namazı cem'-i te'hîr olarak kılanlar da bu hükme tabidir.

İki mesele arasındaki fark, yatsı namazının Müzdelife'de akşam namazıyla birlikte cem'-i te'hîr olarak kılınmasının şartı, ikinci namazı birincisine yaklaştırmak ve bir arada kılmaktır.

<sup>113</sup> Cüveynî, Rüknu'l-İslâm, el-Cem' ve'l-fark, 1/85-86.

<sup>114</sup> Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl el-Müzenî, el-Muhtasar (İmam Şâfiî'nin el-Ümm adlı eseri ile birlikte basılmış) (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1990), 8/111.

<sup>115</sup> Nevevî, el-Mecmu' şerhu'l-Mühezzebe, 1/184.

<sup>116</sup> Cüveynî, Rüknu'l-İslâm, el-Cem' ve'l-fark, 1/257-258.

<sup>117</sup> Eser, kitabu't-Tahâre bahsinde 175 mesele ele almış, Kitabu's-Salâtta tekrar 1'den başlamıştır.

<sup>118</sup> Şâfiî, el-Ümm, 1/106; Nevevî, el-Mecmu', 3/86. İmam Nevevî, bu meseledeki farklı görüşleri naklettikten sonra bu görüşün esah olduğunu belirtmiştir.

Bundan dolayı aralarına uzun bir zamanın girmesi caiz değildir. Kamet etmek her şartta sünnet olduğundan terk edilmez. Kamete ilaveten ezan da okunursa araya uzun bir zaman girmiş ve şart gerçekleşmemiş olur. Diğer bir fark da (وَفَرَّقْ آخِر): Ezanın temel görevi namaz vaktinin girdiğini duyurmaktır. Cem' edilen iki namazda, ilk namaz için okunan ezan ve kamet yeterli görülür; ikinci namaz için ayrıca ezan okumaya veya vakti duyurmaya gerek kalmaz. Bu durumda iki namaz, sanki tek namaz kılınıyormuş gibi bir ezan ve iki kametle peş peşe kılınır.<sup>119</sup> Cüveynî, bu meselede 'وَفَرَّقْ آخِر' ifadesiyle ikinci bir farka işaret ederek meselenin farklı yönlerine dikkat çekmiştir. Cüveynî, burada zahirî uygulama ile amacın ilişkisini gözetmiş, ezanın zaman duyurucu yönüyle hükmün gerekçesini açıklamıştır. Farkı vurgularken işlev temelli bir furûk örneği sunmuştur.

### 3.3.4. Mesele 131

İmam Cüveynî bu meseleyi Kitabu's-Salât, bahsinde ele almıştır. Bir görüşe göre iki namazı cem' etmek, ancak namazı kısaltmanın caiz olduğu tam seferde caizdir. İkinci görüşe göre ise kısa seferde namazları cem' etmek caiz, kasr ise caiz değildir. Bu ikinci görüş imam Şâfiî'nin kadim kavli olup imam Malik de bu görüştedir. Birinci görüş ise cedit kavlidir. Ancak Cüveynî burada farka dikkat çekmek için kadim kavli zikretmiştir.

Kadim görüşe göre cem' ile kasr arasındaki fark şu şekildedir: Kişi namazı kısalttığında ibadetin yarısını yapmış yarısını da düşürmüş olur, bu da ancak tam sefer gibi kasrı da caiz kılan açık bir mazeretten dolayı olabilir. Namazları cem' ettiğinde ise iki ibadetin rükünlerini tam olarak yerine getirmiş, fakat iki ibadeti birinin vaktinde kılmış olur ki bu ruhsat daha hafiftir. Bunun örneği de vardır, mukim olanlar yağmur sebebiyle iki namazı cem' edebiliyorlar. Hz. Peygamber (s.a.v) yolculuk ve korku olmaksızın Medine'de iki namazı cem' etmiştir.<sup>120</sup> İmam Malik, bu durumun yağmurda olduğunu söylemiştir.<sup>121</sup> Cüveynî, herhangi bir kayıt koymadan yağmur gerekçesiyle iki namazın cem' edilebileceğini söylemektedir. Ne var ki Maliki mezhebinde sadece akşam ve yatsı namazları, yağmur sebebiyle cem' edilebilir. Öğlen ve ikinci namazları yağmur nedeniyle cem' edilmez.<sup>122</sup> Hz. Peygamber (s.a.v)'in zamanından günümüze kadar Müslümanlar, yabancı, Mekkeli ve Arafat'a yakın köylüler arasında fark olmaksızın Arafat'ta öğle ve ikinci namazlarını cem'-i takdim, Müzdelife'de ise akşam ve yatsı namazlarını cem'-i te'hîr olarak kılmaktadırlar. Mekkelilerin Arafat'a olan seferlerinin kısa bir sefer olduğu malumdur. Arafat'a yakın köylülerin köyleri ise Arafat'a bitişiktir.<sup>123</sup> İmam Cüveynî, bir önceki meselede olduğu gibi buradaki farkı açıklarken hem nass delilini hem de mana delilini birlikte kullanmış. Meseleler arasında farkları değerlendirmek için imam Şâfiî'nin kadim mezhebine müracaat etmiş. Böylece mezhep içi gelişimine ışık tutacak bilgiler sunmuştur. Ayrıca imam Malik'in görüşüne de yer vererek konuyu mukayeseli fıkıh minvalinde ele almıştır.

<sup>119</sup> Cüveynî, Rükûnülislâm, el-Cem' ve'l-fark, 1/316.

<sup>120</sup> Müslim, "Kitabu salâti'l-müsafirîn ve kasriha", 705.

<sup>121</sup> Cüveynî, Rükûnülislâm, el-Cem' ve'l-fark, 1/533.

<sup>122</sup> Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrrahman en-Nefzî el-Kayrevânî el-Malikî, er-Risale, (Beyrut, Daru'l-Fikr, t.y.), 40.

<sup>123</sup> Cüveynî, Rükûnülislâm, el-Cem' ve'l-fark, 1/531-534.

### 3.3.5. Mesele 208<sup>124</sup>

İmam Cüveynî bu meseleyi kitabı's-Salât bahsinde ele almıştır. Şâfiî mezhebinde gayr-ı müslimlerle savaşırken şehit olan kişi yıkanmaz ve cenaze namazı kılınmaz.<sup>125</sup> Cüveynî meseleye hadis ile başlayarak “مَنْ قُتِلَ دُونَ مَالِهِ، فَهُوَ شَهِيدٌ” “Malını savunurken öldürülen kimse şehittir”<sup>126</sup> fakat yıkanır ve cenaze namazı kılınır. İmam Şâfiî bir görüşünde, Bağilerle/asilerle savaş sırasında savaş meydanında ölen âdil- adalet sahibi -fasık olmayan- şehidin yıkanmayacağını ve cenaze namazının kılınmayacağını söylemiştir.<sup>127</sup> Diğer bir görüşte ise yıkanacağı ve üzerine cenaze namazı kılınacağı yönündedir ve bu ikinci görüş tercih edilmiştir.<sup>128</sup>

İki mesele arasındaki fark şöyledir: Birincisi, savaş meydanında can vermiştir. Bu yönüyle müşriklerle savaş sırasında şehit olan Müslümana benzetilmiştir. Bundan dolayı yıkanmayacağı ve üzerine cenaze namazının kılınmayacağı söylenmiştir. Ayrıca sahabelen Ammâr bin Yasir (r.a) ölmeden önce, vefat ederse yıkanmamasını ve namazının kılınmamasını vasiyet ettiği rivayet edilmiştir. Çünkü o bağilerle savaşırken öldürülmüştü. Hz. Peygamber (s.a.v.) Ammâr hakkında “Ammar'ı bağı bir grup öldürecektir” demiştir. Bu rivayet, savaşta öldürülen adil Müslümanlar hakkındadır. Rivayet, kıyasa tercih edilir. Diğerisi ise savaşta öldürülmediği için dünyada şehit hükümlerine tabi olmaz.<sup>129</sup> Cüveynî bu meselede hem akli delile hem de rivayete/Sahabe uygulamalarına dayanarak rivayet-dirayet ekseninde rivayeti tercih ederek farkı açıklamıştır.

### 3.3.6. Mesele 433

İmam Cüveynî bu meseleyi Kitabı'l-Vedia, bahsinde ele almıştır. Mezhebin ana görüşü vedia akdinde Mûda' (malın korunmasını üzerine alan)'ın emin olup, ihanet sebebi ortaya çıkmadıkça zararı tazmin etmemesidir. Vedia'yı gizleyerek ölen ve terikesinde vedia olarak bırakılan mal, aranıp bulunmayan muda' bu kuralın dışındadır (tazmin eder). İmam Şâfiî (r.a), bu malın tazmini vaciptir, mûdi'(mal sahibi) de alacaklılara ortak olup terekenden hissesini alır” demiştir. İmam Şafii bu meselede, Ebû Hanife'nin tazminin terekentin üçte birinden/vasiyet hükmüne tabi olacağı görüşünü hatalı bulmuştur. Bu mesele ile diğer bütün meseleler arasındaki fark ise vedîa'dan bahsetmeyen veya sahibine verilmesini vasiyet etmeden ölen kişi, ihanet edene benzemiş/kusurlu davranmıştır ve bu hayatının son anlarında olmuştur. Hain sayılmasının sebebi ise mirasçılarının vedîa'dan haberdar olmamalarıdır. Çünkü ölüm ile malın hem mülkiyeti hem de sahibu'l-yed değişir. Vedia olduğunu haber vermeden ölünce vedia mirasçıların malı gibi olur. Muda' vediayi, el değiştirmeye sebep olacak şekilde başkasına hibe ederse tazmin etmek zorunda olur. Vasiyet etmeden ölünce de bu duruma düşmüş olur. Vasiyet etseydi durum farklı olacaktı.

<sup>124</sup> Cüveynî, Rüknu'lislâm, el-Cem' ve'l-fark, 1/645.

<sup>125</sup> Şâfiî, el-Ümm, 1/304; Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî el-Mâverdî, el-Hâvi'l-kebîr, thk. Ali Muhammed Muavvaz- Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 3/33.

<sup>126</sup> Buhari, Mezalim, 33; Müslim, İman, 326.

<sup>127</sup> Mâverdî, el-Hâvi'l-kebîr, 3/37-38.

<sup>128</sup> Şâfiî, el-Ümm, 600-601; Mâverdî, el-Hâvi'l-kebîr, 3/37-38.

<sup>129</sup> Cüveynî, Rüknu'lislâm, el-Cem' ve'l-fark, 1/645-647.

Ebû Hanife'nin yaptığı gibi tazminatı terekenin üçte birinden almanın herhangi bir nedeni yoktur. Çünkü muda' emin olarak kalsaydı tazmine gerek kalmazdı, bu meselede olduğu gibi ihanet eden durumuna düşünce vedia borca dönüşür ve borçlarda terekenin üçte birinden değil malın tamamından alınır.<sup>130</sup> Cüveynî bu meselede güven prensibine aykırı düşen durumlarda vedia'nın farklı sorumluluklar doğuracağına dikkat çekmiş. İmam Ebû Hanife'nin görüşünü aktararak kitaba bir nevi mukayeseli furûk kitabı izlenimi vermiştir.

### 3.3.7. Mesele 659

İmam Cüveynî bu meseleyi kitabı'l- kasâme bahsinde ele almıştır. Bir adam kasâmeden dolayı kısas talep edip, elli kişiye yemin ettirirse diyet gerekir esah görüşe göre kısas gerekmez. Kısas ile diyet arasındaki fark şudur: Kısas, şüphe ile düşen cezalardandır. Çünkü kasâme yeminlerinde şüphe vardır ve şüphe bedeni cezanın düşmesini gerektirir. Diyet ise şüphesiz birlikte vacip olur. Çünkü mali tazminat şüphe ile düşmez.<sup>131</sup> Cüveynî bu meselede farkı açıklarken mana delilini kullanmıştır. Bedeni ceza ile mali yaptırım farkının delil seviyesine göre farklılık göstereceğine dikkat çekmiş. Cüveynî, şüphe kavramının ceza ve tazminat üzerindeki etkisini anlamlandırmıştır.

### 3.3.8. Mesele 735

İmam Cüveynî bu meseleyi kitabı'l-At'ime bahsinde ele almıştır. Murdar hayvan eti yemek zorunda kalan kişinin o etten yemesi mubahtır. Sadece canını kurtaracak kadar yemesi evlâdır. Doktorların görüşü ile sarhoş edici bir içecek içmek zorunda kalan hastanın şarap içmesi haramdır. İki mesele arasındaki fark: İmam Şâfiî'nin, sarhoş edici içecekler akli yok eder, şahsın aklını ortadan kaldırmak istemesi her surette haramdır. Eğer boğazında kalan bir lokmayı yutmak için az miktarda içki içmek zorunda kalırsa içebilir, bu durum murdar hayvan eti yemeye benzer.<sup>132</sup> Cüveynî, burada da farkı açıklarken insan hayatının korunmasına dikkat çekmiş; tedavi edici şeylerin insanın bedenine zarar vermemesi ilkesinden hareketle konuya ilişkin farkları temellendirmiştir.

## Sonuç

Furûk ilminin, fıkıh disipliniyle birlikte öz olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Bu bağlamda genel fıkıh eserlerinde benzer görünen meselelere farklı hükümler verilmesinin gerekçeleri açıklanmıştır. Bu durum furûk ilmine olan ilgiyi artırmıştır. Hicrî IV. yüzyıldan itibaren bu farkları sistematik bir şekilde göstermeyi amaçlayan müstakil furûk eserleri yazılmaya başlanmıştır. Fıkıhın ayrıntılı hükümlere ulaşacak şekilde genişleyip yeni başlayanlar için nispeten karmaşık bir hal almasından sonra hükümler arasındaki farklılık sebebini ve fikhî hükümler arasında çelişki bulunmadığını göstermek amacıyla müstakil furûk eserleri yazılmış, böylece furûk ilmi, fıkıhın bir alt disiplini şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu ilimin, fıkıh eğitimi alanlara ictihâd melekesi kazandırmaya yardımcı olmak ve hükmü bilinen meselelerin hükmünün yeni meselelere tahric yolu ile takbiki hakkında donanım kazandırmak gibi yan amaçları da bulunmaktadır.

<sup>130</sup> Cüveynî, Rükûnülislâm, el-Cem' ve'l-fark, 3/100-103.

<sup>131</sup> Cüveynî, Rükûnülislâm, el-Cem' ve'l-ark, 3/454.

<sup>132</sup> Cüveynî, Rükûnülislâm, el-Cem' ve'l-fark, 3/574-575.

Furûk eserleri genellikle fûrû', kavâid ve karma metodlarla kaleme alınmıştır. Fıkıh kitaplarıyla karşılaştırma imkânı verdiği ve daha kolay olduğu için fûrû' metodu en çok takip edilen metod olmuştur. Furûk ilmi; kavâid, davâbit, eşbâh ve nezâir, ilm-i hilâf gibi ilimlerle yakın ilişki içindedir. Ayrıca bu kavramı sadece fıkıh ilmine özgü olmayıp, Arap dili, cedel ve hilaf gibi farklı alanlarda da bu isimle eserler kullanılmıştır. İncelediğimiz Ebû Muhammed Rûknü'l-İslâm el-Cüveynî'nin *el-Cem'* ve *l-Fark* adlı eseri, IV. asırda yazılmış olup, Şâfiî mezhebinde günümüze ulaşmış ilk furûk-u fıkhiyye eseridir. Eserde “cem”, meselelerin ortak yönlerini, “fark” ise meselelere farklı hüküm verilmesini gerektiren yönleri ifade etmektedir. Eser fıkıhın bütün bablarında furûk örneği getirmiş, toplam 1223 fark ele alarak bu konuda en çok mesele inceleyen furûk kitaplarından biri olma özelliğini taşır. Cüveynî'nin kitaba beş usûlî fark ile başlaması dikkat çekicidir. Cüveynî, Şâfiî mezhebinde İmam Şâfiî'den, Müzenî, Rebî', Büveytî ve Harmele gibi İmam Şâfiî'nin öğrencilerinden, Kaffâl ve İbn Süreyc gibi kendisinden önceki mezhep ulemasından nakilde bulunmuş ve görüşleri sahiplerine atfetmiştir. Bazen de hatalı olduklarını belirtmiştir.

Cüveynî, furûk örneklerinin tahlil ederken delilin türüne göre farklı yöntemler benimsemekte; nassa dayalı farklarda metni esas almakta, zaman zaman nassa ilave olarak aklî delilleri kullanır. Aklî gerekçelere dayalı farklarda ise derinlemesine analiz ve kıyas yaparak meseleleri izah etmekte, bazı durumlarda ise çok boyutlu değerlendirmelerle meselelerin farklı yönlerine ışık tutmaktadır. Bu yaklaşımı, onu furûk ilminde yalnızca bir müellif değil, aynı zamanda özgün metodlar geliştiren bir müçtehit kılmaktadır. Cüveynî'nin yaklaşımı hem içerik hem de üslup açısından sistematik ve anlaşılır bir yapı arz etmektedir. Eser, dil ve anlatım bakımından sade, meseleleri ise fıkıh mantığına uygun bir şekilde açıklamıştır. Cüveynî, sadece hüküm farklarını belirtmekle kalmamış, bazen “فإن قيل / فما الفرق؟” gibi farazî sorular yönelterek meseleye itiraz geliştirip, ardından bu sorulara verdiği cevaplarla meseleyi pekiştirmiştir. Bu yöntem, okuyucunun meseleleri daha derinlikli kavramasına katkı sağlamaktadır. Eser Şâfiî furûkuna ait olmasına rağmen zaman İmâm-ı Âzam Ebû Hanife ve İmâm Mâlik'in görüşlerine de yer vermiştir. Cüveynî'nin hem incelediğimiz *el-Cem'* ve *l-Fark* adlı eseri hem de diğer eserleri sonraki Şâfiî ve diğer mezheplerin ulemasına kaynaklık etmiştir. Hanefi fakihî İbn Nüceym İmam Cüveynî'ye atıfta bulunmuştur. İmam Cüveynî'nin bu eseri Şâfiî mezhebinde furûk-u fıkhiyye alanındaki eksikliği önemli ölçüde doldurmuş, kendinden sonraki dönemlere kaynaklık etmiştir.

## Kaynakça | References

- Bağçivan, Muhammet. *Fıkıh ve fark-kavramsal, metodolojik ve problematik açıdan furûk-u fıkhiyye*-. ed. Halil Kılıç. 1 Cilt. Ankara: Fecr, 1. Basım, 2022.
- Bağçivan, Muhammet. “İmâm Nevevî'nin 'Minhâcü't-Tâlibîn' adlı eseri bağlamında furûk-u fıkhiyye tahlili”. *İslam Düşüncesi Araştırmaları*. 241-269. Ankara: Araştırma yayınları, 1. Basım, 2019.
- Bâhüseyin, Ya'kûb b. Abdilvehhâb el-. *el-Furûku'l-fıkhiyye ve'l-usûliyye, mukavvematuhâ, şurûtuha, neş'etuhâ, tetavvuruhâ, dirâseten nazariyyeten, vasfiyyeten, târihiyyeten*. 1 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1998.
- Bedran, Abdülkadir b. Ahmed b. Mustafa. *el-Medhal İla Mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2. Basım, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahihu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*. thk. Mustafa Dîb Bugâ. 7 Cilt. Şam: Dâr İbn Kesîr, Dârü'l-Yemâme, 5. Baskı., 1993.
- Cüveynî, Rükniülislâm, Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf el-. *el-Cem' ve'l-fark*. thk. Abdurrahman b. Selame b. Abdullah Müzeynî. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-Cil, 1. Basım, 2004.
- Çelebi, Furkan. *Orta çağda bir İslâm şehri Rey -Büveyhîler dönemi-*. 1 Cilt. Ankara: Fecr, 1. Basım, 2022.
- Demir, Halis. “İslam hukuk literatüründe furûk edebiyatı ve iki furûk kitabı'nın tanıtımı”. *EKEV Akademi Dergisi* 57 (2013), 69-90.
- Demîrî, Ebû'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsâ ed-. *en-Necmü'l-vehhâc fî şerhi'l-Minhâc*. thk. Lecne İlmiyye. 10 Cilt. Cidde: Dârü'l-Minhâc, 1. Basım, 2004.
- Dîb, Abdülazîm Mahmûd. “Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn”. *DİA*. 8/141-144. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *el-Vasît fî'l-mezheb*. ed. Ahmed Mahmûd İbrâhîm - Muhammed Muhammed Tâmir. 7 Cilt. Kahire: Dârü's-Selâm, 1. Basım, 1996.
- Gözübenli, Beşir. “Cüveynî, Rükniülislam”. *DİA*. 8/144. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî. *Kitabu'l-ayn*. thk. Mehdi el-Mahzumî - Halil es-Samurraî. 8 Cilt. Daru ve Mektebetu Hilal, ts.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî el-. *Mu'cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Daru Sader, 1977.
- İbn Battuta, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî. *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâ'ibi'l-emsâr ve acâ'ibi'l-esfâr/Rihletü İbn Bttûta*. thk. Muhammed Abdülmüim Aryan. Beyrut: Daru İhyai'l-Ulum, 1. Basım, 1987.
- İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr. *Vefeyâtü'l-ayân ve enbâ-u ebnâ'iz-zamân*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Daru Sader, 1978.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Daru Sader, 3. Basım, 1994.
- İbn Nüceym, Zeynuddîn b. İbrâhîm b. Muhammed. *el-Eşbâh ve'n-nezâir*. 1 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1999.
- İbn Teymiye, Takıyyüddîn, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Kitâbü'r-red 'ale'l-Ahnâf*. thk. Ahmed b. Munis el-Anzî. Cidde: Daru'l-harraz, 1. Basım, 2000.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *el-Fetâva'l-kübra*. 6 Cilt. Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1. Basım, 1987.
- İbnü'l-İmad, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Abdülkadir Arnavut - Mahmut Arnavut. 10 Cilt. Şam-Beyrut: Daru İbn Kesir, 1. Basım, 1989.

- İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdîrrahmân b. Mûsâ. *Fetâvâ İbni's-Salâh*. thk. Muvaḥḥak Abdullah Abdülkadir. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-hikem; Âlemü'l-kütüb, 1. Basım, 1987.
- İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdîrrahmân b. Mûsâ. *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*. thk. Muhyiddîn Ali Necîb. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1., 1992.
- İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el-. *el-Muhimmât fî şerhi'r-Ravza ve'r-Râfi'i*. 10 Cilt. Dârülbeyzâ- Fas; Beyrut- Lübnan: Merkezü't-Türâsi's-Ssekâfi el-Mağribî; Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 2009.
- İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el-. *et-Temhid fî tahrici'l-furu ale'l-usul*. thk. Mahammed Hüseyin Heyto. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1. Basım, 1400.
- İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el-. *Tabakâtü's-Şâfiyye*. thk. Abdullah el-Cüburî. 2 Cilt. Riyad: Darü'l-Ulum, 1. Basım, 1981.
- Kallek, Cengiz. "Kaffâl, Abdullah b. Ahmed". *DİA*. 24/146. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kallek, Cengiz. "Şâfi, Muhammed b. Ahmed". *DİA*. 38/369. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kaya, Hasan. *Memlûk Eşariliğinin İbn Teymiyye eleştirisi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 1. Basım, 2024.
- Kızılkaya, Necmettin. *İslam hukukunda farklar: furûk literatürü üzerine bir inceleme*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Mâverdi, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-. *el-Hâvî'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Muavvaz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 19 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 2009.
- Muhammed, Hüseyin İbrahim. "Hicri 5. Asırda Nişabur Medreseleri". 946-969. Irak: Duhok Üniversitesi, 2019. <https://www.iasj.net/iasj?func=fulltext&ald=134436>
- Müzenî, Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl el-. *el-Muhtasar (İmam Şafî'nin el-Ümm adlı eseri ile birlikte basılmış)*. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1990.
- Nevevî, Muhyî'd-Din Ebû Zekerîya Yahya b. Şeref en-. *el-Mecmu' şerhu'l-Mühezzeb*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcud- vd. 20 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 2011.
- Özen, Şükrü. "Furûk". *DİA*. 13/223-227. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Pala, Ali İhsan. "Es'ad el-Kerâbisî (ö. 750 1174) ve 'el-Furûk' Adlı Eseri". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 5. (2005), 453-464.
- Rafî, Ebû'l-Kasım Abdülkerim b. Muhammed b. Abdülkerim er-. *Fethu'l-Azîz şerhu'l-Vecîz/eş-Şerhu'l-kebîr*. Beyrut: Darü'l-Fikr, ts.
- Seyf, Abdullah b. Mübarek. "İlmü'l-furuki'l-fikhiyye". *alukah*. 18 Aralık 2019. Erişim 18 Aralık 2019. <https://www.alukah.net/Files/BookFile/Frooq>
- Sübkî, Tâciüddin, Ebû NasrTâciüddin Abdülvehhab b. Abdülkafi es-. *el-Eşbâh ve'n-nezâir*. 1 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1991.
- Sübkî, Tâciüddin, Ebû NasrTâciüddin Abdülvehhab b. Abdülkafi es-. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmut Muhammed et-Tanahî- Abdülfettah Muhammed el-Hulo. 10 Cilt. Mısır: Daru Hecer, 2. Basım, 1413.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *el-Eşbâh ve'n-nezâir*. 1 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1983.
- Şâfi, Muhammed b. İdris eş-. *el-Ümm*. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-fikr, 2. Basım, 1983.
- Tûfî, Ebû'r-Reb' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî el-Hanbelî et-. *'Alemu'l-cezel fî 'ilmi'l-cedel*. thk. Heinrichs Wolfhart. 1 Cilt. Wiesbaden: Franz Steiner, 1. Basım, 1408.
- Uslu, Recep. "Dekkak, Ebu Ali". *DİA*. 9/112. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yavuz, Salih Sabri. "İSFERÂÿİNÎ, Ebû İshak". *DİA*. 22/515-516. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî ez-. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Abdussettâr Ahmed Ferrac. 40 Cilt. Kuveyt: Matba'atu Hukûmeti'l- Kuveyt, 1965.

- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-. *Siyeru a'lâmi-n nübelâ*. thk. Abdussettâr Ahmed Arnavut - vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1. Basım, 1985.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır eş-Şâfiî ez-. *el-Bahru'l-muhit fi usuli'l-fıkah*. 6 Cilt. Daru'l-Kütübî, 1. Basım, 1994.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır eş-Şâfiî ez-. *el-Mensûr fi'lkavâ'id*. 3 Cilt. Kuveyt: Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1985.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır eş-Şâfiî ez-. *Habâya'z-zevâyâ*. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkaf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1402.